

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 47

2008



With summaries

KØBENHAVN 2008

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 38.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 42.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Niels Krabbe,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile
Tryk og indbinding: Rosendahls Fihl Jensen

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-025-4

DANMARKS FØRSTE NATIONALORDBOG
OM VIDENSKABERNES SELSKABS ORDBOG I–VIII (1793–1905)

AF

HENNING BERGENHOLTZ & LORÁND-LEVENTE PÁLFI

Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse (bind I–VIII, 1793–1905),¹ af eftertiden kaldet Videnskabernes Selskabs Ordbog eller blot VSO, er en betydningsforklarende modersmålsordbog af belægsordbogstypen, som følger sig ind i den vesterlandske akademiordbogstradition, hvis begyndelse sættes til 1600-tallets Europa. For Danmarks vedkommende kan belægsordbogstraditionen påberåbe sig en over 300 år gammel hævd, idet sådant ordbogsarbejde kan føres tilbage til kancellisekretær og gehejmeråd Matthias Moth, der i 1680 som den første hertillands lagde grunden til en omfangrig betydningsforklarende modersmålsordbog med forfatterhjemmel. Værket, som først blev afsluttet omkring 1719, blev trods sit forbløffende omfang på 20 bind aldrig trykt. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab havde i flere år planer om at udgive det, men planerne blev aldrig til virkelighed. Imidlertid blev der i løbet af 1940'erne med støtte fra offentlige midler tilvejebragt en afskrift, som bærer titlen *Matthias Moths Ordbog i Afskrift* og fylder 27 bind.

Nærværende artikel skal ikke omhandle det ærgerrige men kuldsejlede Moth'ske ordbogsarbejde, men derimod et forehavende, der vitteligt blev tilendebragt, om end det tog mere end 200 år. VSO er uden sammenligning det ordbogsværk i Danmark, som har været længst tid undervejs, og – vel især derfor – samtidig det ordbogsværk, til hvis udarbejdelse der har været indblandet flest mennesker. I alt tæller ordbogskommissionen 36 medlemmer, hvortil kommer 19 ordbogsredaktører,

¹ *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Første Tome. A–E.* [709 sider], 1793, *Anden Tome. F–H.* [698 sider], 1802, *Tredie Tome. J–L.* [834 sider, nye sidetal for hvert bogstav, heraf J: 192 sider, K: 398 sider, L: 244 sider], 1820, *Fjerde Tome. M–O.* [699 sider, nye sidetal for hvert bogstav, heraf M: 256 sider, N: 143 sider, O: 300 sider], 1826, *Femte Tome. P–R.* [472 sider, egne sidetal for bogstaverne P og Q 254 sider, nye sidetal for R: 218 sider], 1829, *Siette Tome. S.* [1011 sider], 1848, *Syvende Tome. T–U.* [455 sider], 1863, *Ottende Tome. V–Z.* [472 sider], 1905.

30 extrahenter (uddragere af citater og andet ordstof), 11 medhjælpere til renskrivning og korrektur, 25 ulønnede medarbejdere og en lang række frivillige meddelere hhv. ordspejdere, dvs. privatpersoner, der har ydet bidrag i form af indsendt ordstof. Der har således været langt over 100 medvirkende foruden de anonyme og frivillige meddelere. Med nærværende bidrag gives for første gang nogensinde en nogenlunde retfærdig analyse af udvalgte ordbogsartikler fra værket forbundet med en detaljerig gennemgang af denne den afgjort mest forviklede affære i dansk ordbogsskrivnings historie.

Ordbog for lærde og ulærde

En lærd kommission fremlagde i slutningen af 1776 en plan for udarbejdelsen af en stor dansk ordbog. Men planen skulle først forelægges kongen, i praksis statssekretær Ove Høegh-Guldberg, som i et brev den 28. november 1776 svarede i kongens navn. Det er yderst interessant at se, at kommissionen ikke tiltroede Kong Christian 7. eller arveprinsen nogen forstand i denne sammenhæng. Det havde, skriver Molbech, en næsten komisk virkning at læse “de Udtryk, hvormed Statssecretairen tillægger Christian VII og Arveprindsen sine egne Meninger og Grundsætninger om Ordbogens Udførelse”.² Hvis vi holder os til Høegh-Guldbergs brev, var kongen interesseret og havde en klar mening om brugergruppen: Ordbogen skulle være både for folket og for videnskabsmænd, ganske enkelt for alle danskere og kun for danskere, som skulle have hjælp til tekstproduktion:

[M]en Ordbogen maatte være i Landets eget Sprog, og blive lige kier for Lærde og Ulærde: de Jndfødte ere de, som af et saadant Værk høste bedste Fordeel : Fremmede blade kun deri, Vore egne bruge det, disse kand i det høieste overse det i deres Efterretninger, vore egne derimod søge deri en Raadgiver, og finde sig derved Veie banet til at udtrykke sig bestemt og med Vished.³

² Christian Molbech: *Videnskabernes Selskabs Historie i dets første Aarhundrede 1742–1842. Udarbejdet efter Kilderne*, 1843, s. 99.

³ Brev fra Ove Høegh-Guldberg af 28.11.1776, citeret efter Asger Lomholt: *Den Danske Ordbog I–VIII, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie*, III, 1960, s. 230.

Man var ikke synderligt begejstret for kongens hhv. Høegh-Guldbergs indblanding; det kommer vi tilbage til senere (se om ordbogens funktioner længere fremme i nærværende bidrag). Indtil en vis grad rettede man dog foreløbigt ind efter de fleste af kongens befalinger, men man har i meget højere grad, end Høegh-Guldberg ønskede det, givet forklaringer til næsten alle opslagsord hhv. til hvert af et opslagsords polysemer. I det følgende ses to typiske artikler, en fra det første bind fra 1793 og en fra det ottende og sidste bind fra 1905:

Aaleruse (en) n. s. [af Aal og Ruse.] Et Fiskerredskab, bestaaende af fire i en lang Fiirkant sammenslagne Lægter, ligesom en Ramme, der neden til er behængt med Garn eller Lerred, udspiilt i Form af et omvendt Huustag, men oven til aaben, og forsynet med tvende Skafter, ved hvis Hielp Fiskeren regierer dette Redskab, når han dermed gaaer ud i Vandet, for at fiske efter Aal og Ræger ; hvilket kaldes : at gaae paa Slib. (Moth.)

Artiklen er bygget op med følgende angivelsestyper: (1) opslagsord med implicit ortografisk angivelse; (2) grammatisk angivelse bestående af anførelse af den ubestemte artikel og ordklasse; (3) pseudoetymologisk angivelse i form af en morfologisk opdeling af kompositumets dele; (4) betydningsangivelse forbundet med (5) en angivelse af kilden til den givne oplysning (in casu Moth). Svarende til princippet for de første bind angives kilden kun i særlige tilfælde; de fleste andre artikler har således ikke nogen sådan oplysning. Man kan se, at selve betydningsangivelsen er ret udførlig. Den senere kritiker, Peter Erasmus Müller, kaldte den omstændelig. Vi synes, at der foreligger en ganske oplysende forklaring skrevet i et sprog, så både lærde og ulærde bliver oplyst om, hvordan en åleruse ser ud, og hvordan den bruges. Det drejer sig her om en forholdsvis enkel artikelstruktur uden opdeling i polysemer, som f.eks. for *Aand* på samme og næste side. Den valgte artikel fra første bind adskiller sig i betydelig grad fra en typisk artikel i ottende bind:

Vaabenbrug (en) n. s. Brug af Vaaben. “Naar Alderdom eller Svaghed gjorde ham uskikket til Vaabenbrug”, N. M. Petersen, Danmark i Hedenold 2det Opl. III S. 359. “Er min Arm da slappet, som en Bue, Om Aftnen efter Dagens Vaabenbrug?” Øhenschlægers Poetiske Skrifter ved Liebenberg I S. 268.

Efter de grammatiske angivelser findes der her ingen morfologisk angivelse af kompositumets byggedele, men betydningsangivelsen svarer til en sådan morfologisk angivelse; den er så kort, at det krav, som kongen hhv. Høegh-Guldberg havde fremsat om udeladelse af betydningsangivelser, i praksis overholdes. Det gælder også mange andre artikler i de senere bind. Derimod overholdes ikke kongens krav om udarbejdelse af en ordbog, som skal kunne yde hjælp ved tekstproduktion; f.eks. ikke i den netop nævnte artikel, hvis en modersmålstalende skulle komme i tvivl om, hvorvidt *våbenbrug* kan bruges i flertal.

I nærværende bidrag vil vi se på enkelte tydelige forskelle mellem bind I–II på den ene side og bind III–VIII på den anden, men inden for rammerne af en forholdsvis kort artikel kan vi ikke foretage en gennemgående analyse af hvert enkelt bind med henvisning til de enkelte leksikografers særlige forudsætninger og interesser. Vi vil forsøge at give en generel historiografisk bedømmelse af VSO.

Der findes forskellige historieopfattelser og forskellige begrundelser for historiografiske fremstillinger.⁴ Disse opfattelser kan sammenfattes i tre forskellige principper:

- Den historisk-positivistiske fremgangsmåde, som på monumentalistisk vis søger at samle så mange data som muligt, og som ser udviklingen som en evig udvikling hen imod et stadigt højere niveau.
- Den selektive fremgangsmåde, som udvælger de vigtigste data og gengiver dem uden dømmende og/eller bedømmende ramme; ofte forbundet med en almen interesse for historien: Historie er spændende.
- Den selektive fremgangsmåde, som på kritisk vis udvælger særligt relevante data og gengiver dem i en dømmende og bedømmende ramme; ofte forbundet med en rationel begrundelse: Man kan lære af historien.

Det er det sidstnævnte princip, vi vælger i vores behandling af VSO. Det udelukker dog ikke dele af princip to. Også en selektiv og døm-

⁴ Sml. f.eks. E.F. Konrad Koerner: *Towards a Historiography of Linguistics*, Amsterdam, 1978; Klaus Grotzsch: *Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung. Ein Beitrag zur historischen und methodologischen Selbstvergewisserung der Disziplin*, Göttingen, 1982; Herbert Ernst Brekle: Was heisst und zu welchem Ende studiert man Sprachwissenschaftsgeschichte?, Herbert Ernst Brekle: *Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft*, Darmstadt, 1985, s. 1–26; Andreas Dörner: Von der Gelehrtenrepublik zur Nationalbewegung. Kontexte der Sprachforschung in Deutschland an der Schwelle vom 18. zum 19. Jahrhundert, H. Bergenholtz, A. Dörner, R. Kataras, G. Meder: *Wegweiser durch die Grammatik von Heinrich Bauer. Verzeichnisse und Erläuterungen*, Berlin, 1991, s. 9–60.

mende historiefremstilling kan være interessant, men det er vigtigt at fastholde, at fremstillingen hhv. kritikken skal være tidsimmanent. Vi mener desuden ikke, at leksikografien har bevæget sig i en kurve mod et stadigt højere niveau. Tværtimod mener vi at kunne se, at leksikografien i oplysningstiden på mange måder havde et niveau, som senere tids ordbogsskrivning ikke kunne fremvise. Vi vil delvis kunne forfølge en sådan udvikling i VSO's enkelte bind fra 1793 til 1905. Når vi inddrager nutidens leksikografi, vil det således ikke være motiveret af en form for ros eller kritik af fortiden, men snarere af en kritik af nutiden, som ikke altid har taget ved lære af tidligere leksikografiske fejltagelser endsige fordelagtige overvejelser.

Ordbogens baggrund og tilblivelse

Vores bedste kilde til VSO's tilblivelseshistorie er uden sammenligning arkivar Asger Lomholt, hvis indgående arkivstudier i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs historie blandt meget andet har resulteret i godt 100 tætskrevne sider om værket.⁵ Ud over Lomholts bidrag er tillige Christian Molbechs lille ordbogshistorie fra 1826 af betydelig værdi.⁶ Dog kan den ikke måle sig med Lomholts arbejde, da dette for det første bygger på en omfattende samling af arkivalier, og da VSO for det andet kun var halvvejs færdig i året 1826.

VSO er uden tvivl den danske ordbog, som har haft den længste, mest problemfyldte og af personlige intriger prægede tilblivelseshistorie. Sætter man begyndelsestidspunktet til de tidligste forarbejder, som på det tidspunkt endnu ikke direkte var tænkte som deciderede forarbejder, der skulle bruges til en ordbog af en sådan størrelse og ambition, som det siden hen skulle vise sig, har værket været undervejs i mere end 210 år (tidsrummet 1693–1905). Man kan imidlertid også vælge at sætte begyndelsestidspunktet til 1775, nemlig det år arbejdet blev overtaget af Videnskabernes Selskab, eller 1793, som er det år, første bind udkom. I det følgende vil vi give en detaljerig og derfor måske lidt tung men nødvendig gennemgang af denne den afgjort mest forviklede affære i dansk ordbogsskrivnings historie.

⁵ Lomholt 1960, s. 217–318.

⁶ Christian Molbech: *Historisk Udsigt over de danske Ordbogsarbejder i det 17de og 18de Aarhundrede af Geheimeraad Matthias Moth, Conferentsraad Fr. Rostgaard og Statsraad J. Langebek*, 1827 [først trykt i *Nye Danske Magazin*, V. Bind, 4. Hefte, 1826, s. 241–288].

Uden kendskab til Matthias Moths leksikografiske arbejde begyndte en ung lærd ved navn Frederik Rostgaard (fra 1700 gehejmearkivar og fra 1702 optaget i den danske adel) i 1693 under et studieophold i Oxford, hvor han foruden dansk sprog bl.a. studerede oldhøjtysk, oldengelsk og oldgræsk, at samle stof til en dansk ordbog med latinske forklaringer. Han benyttede hertil bl.a. grammatikeren Peder Syvs ordbogshåndskrifter, og i løbet af en årrække udarbejdede han en dansk-latinsk ordbog. Rostgaard mente imidlertid, at det var nødvendigt med en revision før udgivelsen af værket og kom via justitsråd Hans Gram i forbindelse med den unge historiker og senere gehejmearkivar Jacob Langebek, hvis opgave det blev at udarbejde en plan for værkets trykning.

Modvillig som han var lige fra begyndelsen, blev det først omkring 1740, at Langebek kunne fremlægge sin plan, som findes genoptrykt i sin formodede fuldstændighed i Chr. Molbechs ordbogshistorie. Året forinden gav Kong Christian 6. løfte om at bekoste trykningen. Langebek var, i modsætning til Moth, talsmand for akademiprincippet, dvs. at alle "grove, plumpe og liderlige Ord og Talemaader, som stride imod Ærbarheden" skulle udelades af ordbogen, som det fremgår af § 9 i ordbogsplanen. Af § 1 fremgår, at ordbogen skulle være alfabetisk ordnet, og § 2 kræver modsvarende ord på latin, tysk og fransk, men ved talemåder dog kun latin. Det var meningen, at Langebek skulle afskrive og med sine egne optegnelser udfylde Rostgaards tredje bearbejdning af manuskriptet. Den 23. oktober 1741 sluttedes en overenskomst mellem Rostgaard og Langebek, som forpligtede sidstnævnte til at udarbejde 24 skrevne ark om ugen for en betaling af 8 skilling arket. Arbejdet gik langsomt fra hånden, og Langebek klagede gentagne gange sin nød i sine breve til Rostgaard. Arbejdet var for stort, tiden for knap og betalingen aldeles ringe. Man forsøgte sig med to medhjælpere, den unge poet og senere professor Christian Frederik Wadskiær og *studiosus emeritus* Edvard Ottosen Schwartzkopf, men uden held. Den 25. april 1745 afgik Rostgaard ved døden, og i maj samme år var Langebek til sinds at lægge arbejdet til side. Han nåede til bogstaverne L og N og muligvis også M (det er usikkert), men efter at han 1748 var blevet udnævnt til Hans Grams efterfølger som gehejmearkivar, gik arbejdet helt i stå. Han foreslog, at man lod studerende om at fortsætte det.

I marts 1753 blev Matthias Moths omfangsrige ordbogsmanuskript af arvingerne tilbudt kongen, som straks købte det. Manuskriptet blev henlagt til senere afbenyttelse i VSO-arbejdet og overførtes 1784 til

Det Kongelige Bibliotek. I 1755 blev Langebek efter selv at have henvendt sig til kongen desangående ved en kongelig resolution mere eller mindre beordret til at genoptage ordbogsarbejdet. Allerede samme år havde han dog fortrudt; han ville hellere vie sin tid til historiske studier. Arbejdet hvilede nu i mere end 20 år.

Efter Langebeks død 1775 blev projektet overtaget af Videnskabernes Selskabs daværende præsident Henrik Hielmstjerne. Nu var det Langebeks arbejde, der udgjorde kernen, mens de Rostgaard'ske manuskripter fik status af en supplementssamling på linje med de Moth'ske skrifter, som nu også var blevet taget i brug. Hielmstjernes plan, der var det første idémæssige grundlag for ordbogens (fremtidige) udformning i Videnskabernes Selskabs regi, blev forelæst ved et møde i Videnskabernes Selskab den 15. november 1776. I denne plan blev det fastlagt, at VSO skulle fylde fire bind, at fremmedord og fagord skulle udelukkes, mens forældede ord skulle medtages; ortografien skulle bero på Langebek, og i tvivlstilfælde skulle den mest hævdvundne brug eller den, som "haver Medhold af Etymologie", foretrækkes. Endvidere blev omkostningerne søgt udregnet og finansiering samt ansvarshavende folk for det administrative arbejde sikret.

Den første ordbogskommission nedsattes 15. november 1776. Den bestod af Videnskabernes Selskabs præsident, højesteretsjustitiarius Henrik Hielmstjerne, ordbogskommissionens sekretær, højesterets-assessor Christian Frederik Jacobi, konferensråd Bolle Willum Luxdorph, konferensråd Adolph Gotthard Carstens, kammerherre Peter Frederik Suhm og gehejmearkivar professor Gerhard Schöning. Hielmstjernes plan blev forelagt kongen, som reagerede i det tidligere nævnte brev 28. november 1776 igennem statssekretær Ove Høegh-Guldberg. Kongen var meget velvillig over for foretagendet, om end han havde enkelte indvendinger. Chr. Fr. Jacobi udarbejdede nu på baggrund af kongens ønsker en fornyet plan, som under overværelse af Ove Høegh-Guldberg blev godkendt på et kommissionsmøde i januar 1777. Blandt andre ting blev det her kundgjort, at kongefamilien var villig til at bekoste det meste af udgivelsen.

Der var enighed om at Samuel Johnsons *Dictionary of the English Language* (1755) skulle være forbilledet;⁷ Johnsons ordbog – et hovedværk i vesterlandsk ordbogsskrivning – havde mønsterstatus allerede

⁷ Samuel Johnson: *A dictionary of the English language : In which the words are deduced from their originals and illustrated in their different significations by examples from the best writers : To which are prefixed a history of the language and an English grammar*, 1–2, London 1755.

i sin samtid. Langebeks og Rostgaards manuskripter overdroges til kancelliråd Ole Strøm i Roskilde, hvis hovedopgave til at begynde med var at omarbejde de latinske forklaringer i Langebeks manuskript til dansk. Som arbejdet skred frem, begyndte også Strøm at beklage sig. Han modsatte sig brugen af Johnsons ordbog, der efter hans mening var til mere skade end gavn. Efter gentagne bønninger fik han to medhjælpere: Bibliotekaren, senere professor og redaktør på VSO, Nicolai Elert og oversætteren, senere kopist, Niels Henrich Weinwich. Stridighederne imellem Strøm og ordbogskommissionen tog til. Førstnævnte beklagede sig over ikke at kunne få ordentlig tilbagemelding på sit arbejde og over ikke at kunne diskutere det med kyndige folk; derved sikredes ikke den fornødne lødighed, mente han. Problemet bestod hovedsagelig i, at han som nordmand var bekymret for, at alt for mange norwagismer gennem ham ville glide ind i ordbogen. Desuden var ordbogskommissionen alt for ukritisk over for det Langebek'ske manuskript: "Selskabet synes at ansee alt, hvad der er kommen fra Langebeks Haand, som lutter Helligdomme".⁸ Sidstnævnte, dvs. kommissionen, var på sin side utilfreds med Strøms arbejde. Allerede i 1778 var Strøm ved at give op, men han færdiggjorde dog bogstavet A. I mellemtiden havde han set sig gal på Weinwichs bidrag, "hvis Lunkenhed, viist strax fra Begyndelsen, staaer mig overmaade lidet an".⁹

I 1780 døde Henrik Hielmstjerne og Gerhard Schöning. Strøm havde håbet med Hielmstjernes støtte en dag at kunne blive Schönings efterfølger som gehejmearkivar, men da Hielmstjerne døde, og Strøm blev forbigået ved den nye besættelse af posten, blev han dødeligt fornærmet og truede med at forlade ordbogsarbejdet. I et brev fra samme år til kommissionens sekretær Jacobi klagede han atter sin nød: Alt for mange fejl sneg sig ind i værket, og han fik ikke den nødvendige bistand. I december 1780 udkom det første hæfte på tryk indeholdende bogstav A. Det var ikke tilgængeligt for offentligheden, kun medlemmerne af kommissionen fik hver et eksemplar, mens de kongelige herskaber og ministrene fik tilsendt subscriptions eksemplarer. Menigmand kunne først købe, når et helt bind var færdigt. Som påskønnelse af hans indsats optoges Strøm samme år i Videnskabernes Selskab, men to år efter, dvs. 1782, afgik han ved døden.

⁸ Strøm citeret efter Lomholt 1960, s. 236.

⁹ Strøm citeret efter Lomholt 1960, s. 237.

Strøms afløser blev Nicolai Elert, og der blev yderligere tilknyttet tre nye medarbejdere: Teologen, senere amanuensis og bibliotekar, Hans Harboe Schiellerup, den islandske filolog Jón Ólafsson (kaldet John Olafsen) og studenten, senere litterat, Bertel Christian Sandvig. Samtidig opsagde Weinwich sin stilling, og filologen Rasmus Nyerup trådte til i stedet. Oplaget af første bind blev sat til 1.000 eksemplarer, og det udkom i slutningen af 1793. Allerede før udkomsten var der en del kritik: Ludvig Heiberg under dæknavnet Danophilus¹⁰ og Fr. Thaarup alias Sandheds Elskeren i det lærde tidsskrift *Minerva*¹¹. På sidstnævntes kritik reagerede Elert sammesteds.¹² I 1794 fortsatte kritikken med bl.a. en anonym anmeldelse af første bind i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*; ophavsmanden til anmeldelsen var Werner H.F. Abrahamson.¹³ Kritikken blev fulgt op af Heiberg i *Minerva*.¹⁴

Ved den store ildebrand i København den 5. juni 1795 blev en del af John Olafsens manuskript ødelagt, og også i Elerts arbejde skabtes ved denne lejlighed en del forvirring. Året efter indgav Rasmus Nyerup sin opsigelse – litteraturhistorien var vigtigere for ham. I sommeren 1800 trak Elert sig tilbage pga. sygdom, og han foreslog paradoksalt nok Nyerup som ny redaktør. I 1802 udkom bind II. Nu var oplagstallet sat ned til 800, da det første bind kun havde solgt 400 eksemplarer. I 1803 døde Elert, og arbejdet gik i stå – igen. Efter Elerts død trådte professor dr.phil. Abraham Kall til med en ny plan for arbejdets fortsatte fremgang. Planen fremlagdes for kommissionen ved et møde den 6. januar 1804. Selskabets medlemmer var enige om, at VSO ikke var uden brister: Fra og med bind III skulle det gøres bedre.

Rasmus Nyerup genvandtes til projektet i januar 1804. Moth, Rostgaard og Langebek udgjorde stadig grundvolden, men med den forskel, at (især) de uhjemlede af Moths ord nu nøje skulle efterses. Samme år trådte professor dr.phil. Niels Iversen Schow og assessor Carl

¹⁰ Danophilus [Ludvig Heiberg]: *Nogle Tanker angaaende den Danske Ordbog, indsendte fra Landet*, 1790.

¹¹ Sandheds Elskeren [Fr. Thaarup]: Noget om det Kiøbenhavnske Videnskabers Selskab, *Minerva*, IV, 1792, s. 37–46.

¹² Nicolai Elert: Brev til Forfatteren af *Minerva*, angaaende den Danske Ordbog, *Minerva*, I, 1793, s. 174–189.

¹³ [Werner H.F. Abrahamson]: Dansk Ordbog, udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Første Tome. A–E. Kjøbenhavn 1793. Trykt hos Møller og Søn. 709 S. i 4to., *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*, 45, 1794, s. 705–711.

¹⁴ Ludvig Heiberg: Nogle Anmærkninger over den danske Ordbog, *Minerva*, I, 1795, s. 137–167.

Gottlob Rafn til som medlemmer af kommissionen. Og igen blev en ny plan fremlagt – denne gang af Niels Iversen Schow. Han kritiserede kommissionen for dens skrækkelige nølen og dvælen og mente desuden, at den var skyld i ordbogens uensartethed. Schows tanke var, at klassiskfilolog Torkel Baden skulle redde projektet. Men Nyerup protesterede; han følte sig forbigået og mente i øvrigt at være en langt bedre mand end Baden. Der opstod en intern splid: Hvem skulle være frontfigur? Nyerup eller Baden? Begge blev antaget.

Man begyndte at spekulere på udfyldning af materialesamlingen. Foruden Hans H. Schiellerup og John Olafsen var famulus ved Universitetsbiblioteket Bernhard Fernet og juristen Erich Christian Werlauff beskæftigede med excerpering, dvs. uddragning af citat- og ordstof. Endvidere trådte litteraten Johan Werfel til. Fernet døde 1804, og i stedet blev Jacob Baden (den yngre) tilknyttet som medhjælper. Baden var ikke uvant med ordbogsarbejde, i 1806 udgav han den første egentlige fremmedordbog hertillands (*Alphabetisk Ordbog over de af fremmede, især af det græske, latinske og franske Sprog i det Danske indførte Ord med Forklaring af deres Bemærkelse og Anviisning til deres Retskrivning: udgivet til Brug for Ustuderte og unge Mennesker*). I spidsen for VSO-arbejdet stod nu Torkel Baden og Rasmus Nyerup. Moths, Rostgaards og Langebeks manuskripter udgjorde stadig grundvolden. Excerpteringen fik efterhånden en mere og mere central rolle, og i 1806 ansattes nye extrahenter: Prokurator Frederik Christian Nielsen og (på daværende tidspunkt) amanuensis ved Det Kgl. Bibliotek Christian Molbech.

Netop som projektet langt om længe havde stabiliseret sig, begyndte det at knibe med økonomien, og Nyerup sagde op igen. På dette tidspunkt, dvs. i 1806, skønnede man, at dersom denne hastighed skulle vare ved, ville der gå endnu 75 år, før værket var færdigt. Og dette til trods for at Elert få år forinden ønskede VSO færdigt i løbet af fem til seks år! Der skulle sættes mere skub i foretagendet, hvorfor en række nye initiativer blev taget og nye redaktører efterspurgt. Jacob Baden, som tidligere havde excerperet, og professor Knud Lyhne Rahbek sagde begge nej tak til tilbuddet. Molbech, som til at begynde med var extrahent, tog til gengæld imod, og det samme gjorde Niels Lang Nissen, rektor ved Københavns Katedralskole (Metropolitanskolen).

De interne forviklinger tog til. Schow og Rafn var kritiske over for Torkel Badens arbejde, som de mente var ubrugeligt, men kommissionen gav dem ikke medhold. Selv vidste Baden angiveligt ingenting

om sagen. I 1807 fik Schow en ny idé til, hvordan man kunne højne det videnskabelige niveau og sikre værketets lødighed: Nu var man enten med, eller man var ikke med – halvhjertet deltagelse skulle ikke længere accepteres. Der skulle afholdes egentlige revisionsmøder; noget, som fortsatte en lang årrække frem i tiden. Til de nye initiativer hørte også, at den fremgangsmåde, som Moth i sin tid havde benyttet sig af, nu også blev taget i brug: Hjælpere, først og fremmest provster og præster i Danmark og Norge, skulle på bispers opfordring indsende bidrag. Opfordringen kundgjordes ved et cirkulære 1807, og de følgende år indsendtes en ikke ringe del brugbart materiale som følge af dette tiltag. Cirkulærerne til de norske bisper forsinkedes dog, idet de (dvs. cirkulærerne) brændte i september 1807 under Københavns bombardement. VSO led desuden følgende alvorlige skade ved denne lejlighed: Rektor N.L. Nissens manuskript til bogstavet P brændte, og det uerstattelige bogstav P af Moths og Rostgaards manuskripter, som var udlånt hhv. fra Det Kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, gik tabt.

I 1808 stod det bedre til med økonomien, og bogstav I skulle snart være færdigt. Året efter var der imidlertid igen pengeproblemer, og som konsekvens heraf tilknyttedes i 1809 nationaløkonom Jacob Mandix som redaktør, mens H.H. Schiellerup og John Olafsen forlod projektet. Af nye medarbejdere til excerpning kom samme år endvidere mediciner Rasmus Emil Bruun, bibliotekar Ole Devegge, studerende Sigvard Kildal Jentofte og den senere verdensberømte sprogforsker Rasmus Kristian Rask, som på dette tidspunkt endnu var studerende. Det var landsdommer G.L. Baden og Rasmus Nyerup, der havde anbefalet Rask, som mentes at være ekspert i det fynske. Han ansøgte da også om at bidrage med noget til det fynske i VSO, men fik ingen reaktion fra kommissionen. I stedet blev han sat til at excerpere *Takkelage-Skrivet* (et i dag ukendt dokument), første bind af Tyge Rothes *Nordens Staetsforfatning før Lehnstiden* (1781–82) og *Reineke Fos* (1806); desuden skulle han afskrive nogle “provindsielle Ord” indsendt af provst Otto Grundtvig. Der modtoges efterhånden også en del hjælp fra udefrakommende sagkyndige (noget der svarer til konsulentbistand i vore dages leksikografi); bl.a. fra P. Løvenørn (i forbindelse med søvæsensord), major Jacques Aubert (krigsord), oberstløjtnant E.P. Tscherning (ord vedrørende kanonstøberi) og mange flere.

Kritikken begyndte nu at tage til. Det var ikke mindst biskoppen, historikeren og sprogmanden Peter Erasmus Müller, der gjorde sin

kritiske røst gældende. Han var den ivrigste kritiker af dem alle. Hans kritik spændte over fire anmeldelser (i alt 46 sider) og kom i forskellige numre af et af samtidens intellektuelle tidsskrifter: *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* (årgang 1810). Den samme P.E. Müller blev medlem af ordbogskommissionen 1811.

Molbech fik ikke meget fra hånden og blev kritiseret for sin langsomhed; for at afhjælpe situationen ansattes den senere sprogmand og historiker – på det tidspunkt endnu student – Niels Matthias Petersen til at renskrive Molbechs artikler (bogstavet K), samt filologen Otto Diderich Bloch. Samme år, dvs. 1811, trådte præsten Emanuel Nyboe til som extrahent. I 1813 blev bogstav N overdraget til rektor Ludvig Heiberg i Odense, broder til forfatteren P.A. Heiberg. Om end Heiberg ikke var uvant med ordbogsarbejde – han havde i 1807 udgivet en med tillæg beriget udgave af Benjamin Georg Sporons berømte synonymordbog *Enstyrdige danske Ords Bemærkelse, oplyst ved Betragtninger og Exempler* – var resultatet af hans bidrag til VSO ringe. Han afgik ved døden i slutningen af 1819 uden at have holdt sit løfte om fuldførelsen af manuskriptet til N. I 1814 overtog Molbech arbejdet med P, og samme år sluttedes revisionen af K. Omkring denne tid kom der atter nye extrahenter til: Præsterne J.J. Fyhn og Jens Peter Schoubye, juristen Asgeyr Johnsen Stadfeldt samt pastor Andreas Christian Krog. Schow takkede af, mens Carl Ferdinand Degen, overlærer i matematik og fysik på Odense Katedralskole, senere professor og dr.phil., og Laurits Engelstoft, professor og dr.phil., blev medlemmer af kommissionen. Økonomien var atter dårlig. Allerede i 1811 var man blevet enige om at nedsætte oplaget af de fremtidige bind fra 800 til 600 eksemplarer, og nu, dvs. blot tre år senere, besluttedes det, at oplaget fra og med K skulle nedsættes til 500 eksemplarer.

En umiddelbar følge af, at udgivelsen gik så langsomt fremad, var, at den oprindelige økonomiske forudsætning for arbejdets gennemførelse ophørte med at eksistere. Man bestræbte sig derfor på at rekruttere nye abonnenter, da de fleste af de gamle var afgået ved døden. Man begyndte endda at opkræve det i hin tid lovede beløb hos de afdøde abonnenters efterladte slægtninge og arvinger; et tiltag som dog snart viste sig at savne juridisk grundlag. I 1819 sluttedes revisionen af bogstavet L, og i 1820 udkom bind III. Først nu kom der en fortale skrevet af bl.a. P.E. Müller. Der arbejdedes intensivt på bind IV. Ordbogskommissionens formand (1806–1822) Erik Nissen Viborg, botaniker og dr.med., døde i september 1822 og blev afløst af

kommissionens ældste medlem professor og dr.phil. Børge Riisbrigh Thorlacius. Bind IV udkom allerede i foråret 1826.

Molbech arbejdede i fulde 10 år på redaktionen af P, et arbejde, der i høj grad var blevet vanskeliggjort af, at alle tidligere forarbejder dertil, dvs. Moths og Rostgaards samt N.L. Nissens manuskripter, brændte under Københavns bombardement i 1807. Jacob Hornemann Bredsdorff, dr.phil. og lektor ved Sorø Akademi, tog sig af bogstav Q, mens Jacob Mandix tegnede sig for R. I maj 1829 udkom bind V. Også det indeholdt en kort fortale. Nyboe stod i spidsen for bind VI, idet Rask havde trukket sig tilbage; han kunne ikke forlige sig med ortografien (jf. 1800-tallets ortografistrid med Rask og Molbech repræsenterende hver sin fløj). P.E. Müller døde i september 1834, og filologen og politikeren professor Johan Nicolai Madvig og Chr. Molbech, på dette tidspunkt nylig udnævnt professor, blev efter forslag fra den nye formand, professor J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, som på dette tidspunkt var ene mand tilbage i ordbogskommissionen, valgt til medlemmer af samme.

I 1840 kom filologen og skolemanden Frederik Peter Jacob Dahl ind i billedet. Kommissionen havde overdraget ham gennemgangen af en del af manuskriptet til S. Men Molbech ville ikke have Dahl med i redaktionen, fordi han mente, Dahl var for langsom og i øvrigt gjorde sig skyldig i en ukritisk udvidelse af ordstoffet, noget som redaktionen på ingen måde havde råd til. Dahl beholdt dog sin redaktørpost foreløbig, trods Molbechs modvilje. Denne var fuld af harme over VSO's fænomenale langsomhed og kritiserede også excerperingen. Samtidig gjorde han sig paradoksalt nok til talsmand for mere excerpering af nyere skrifter i det mindste i resten af VSO.

I januar 1846 forlod Madvig ordbogen, og få dage efter sin bortgang påpegede han i en skrivelse til kommissionen og redaktionen, at VSO allerede nu var forældet, hvorfor han mente, man absolut var nødt til at blive færdig så hurtigt som overhovedet muligt. Han vedblev at følge ordbogsarbejdet fra sidelinjen og udkastede tilmed en plan for dets fortsatte fremgang. Omkring århundredets midte regnede man endnu med, at værket skulle fylde syv bind. I 1848 udkom bind VI. Samme år blev Madvig kulturminister og kunne ikke lænere afse tid til VSO. Kolderup-Rosenvinge var ligeledes trådt fra (det skete allerede i 1842), og Molbech var nu det ældste tilbageværende medlem af kommissionen og ledede møderne. I 1850 blev orientalsken professor Niels Ludvig Westergaard medlem af kommissionen og fungerede senere (1862–1878) som formand.

Bogstav V voldte store problemer. Mandix' forarbejder viste sig at være ubrugelige og blev overdraget til Dahl. Molbech brød sig imidlertid stadig ikke om Dahl som medarbejder, og selv om denne blev taget i forsvar af bl.a. Madvig, blev han afskediget i december 1849 og anmodet om at afhænde alt materiale, dvs. Mandix' forarbejder, de Moth'ske arbejder, eget arbejde mm., til kommissionen. Den 23. juni 1857 – efter mere end 50 års arbejde på VSO, foruden arbejdet med og udgivelsen af talrige andre hovedsagelig historiske og sprogvidenskabelige skrifter og ikke mindst talrige ordbøger, bl.a. *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord tilligemed afledede og sammensatte Ord, efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres forskellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste* (1. udg., bd. 1–2, 1833; 2. udg., bd. 1–2, 1859), som regnes for et ubestridt hovedværk i nordisk leksikografi – afgik Molbech ved døden.

I april 1863 stod bind VII færdigt. I 1869 valgtes sprog- og litteraturforskeren, professor dr.phil. Svend Hersleb Grundtvig (formand 1878–1883) og sprogmanden, dr.phil., Kristen Jensen Lyngby til medlemmer i kommissionen. Lyngby døde dog allerede i februar 1871, og da Westergaard 1878 også afgik ved døden, blev Svend H. Grundtvig det eneste tilbageværende medlem. I december 1878 valgte selskabet dr.phil. Vilhelm L.P. Thomsen (formand 1883–1906) og dr.phil. Ludvig F.A. Wimmer til nye medlemmer, og den selvlærte filolog Viggo Såby blev redaktør i 1879. På dette tidspunkt forventedes det, at VSO var afsluttet i 1884. Moths ordbog var stadig genstand for excerpering, men nu kom også Otto Kalkars optegnelser til med samt Molbechs *Dansk Ordbog*. Kalkar skulle siden hen udarbejde og udgive storværket *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)* (bd. 1–5, 1881–1918), som den dag i dag er det eneste ordbogsværk over yngre middeldansk (dvs. dansk i tiden 1350–1500) samt ældre nydansk (dvs. dansk i tiden 1500–1700), hvis man ellers ser bort fra Molbechs noget mere snævert konciperede *Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13. til det 16. Aarhundrede, samlede og oplyste af C. Molbech* (bd. 1–2, 1857–1866).

Under planlægningen af VSO's sidste bind indså man hurtigt, at 1884 var for tidligt og satsede på at blive færdig 1885. I 1883 pålagdes det Vilhelm Thomsen og Ludvig Wimmer at få værket afsluttet. Nye kræfter blev søgt motiveret; bl.a. blev professor Verner Dahlerup spurgt, men da han selv var i gang med forarbejderne til en danskordbog, nemlig det, som senere skulle blive til den monumentale *Ordbog over det danske Sprog* (bd. 1–28, 1918–1956), et arbejde han havde på-

begyndt så tidligt som i 1882, måtte han afslå. Såby afgik ved døden 1898, men omtrent på dette tidspunkt lykkedes det Wimmer at finde en mand, der var villig til at lægge sidste hånd på værket: Otto Severin Jensen. Bind VIII stod færdigt i december 1905; 212 år efter at den unge studerende Frederik Rostgaard var begyndt at indsamle stof til en dansk ordbog med latinske forklaringer. Bind VIII indeholder en fortale skrevet af Wimmer og Thomsen. I fortalen understreges det gentagne gange, at Matthias Moths ordbogsmanuskripter har fundet optagelse i værket. Videnskabernes Selskabs Ordbog var nu endelig blevet afsluttet.

Ordbogens funktioner

Den typiske ulærde ordbogsbruger anser sin ordbog for et orakel, som helst skal give svar på alle spørgsmål; han ser ordbogen som en bog med sandheder om sproget, ofte alle sandheder om sproget. Brugeren forventer, ligesom når han bruger et andet værktøj, at ordbogen bare virker, at den er lavet og planlagt af fagfolk. Nu er VSO næppe nogen sinde blevet brugt i udstrakt grad af ikke-lingvister, og de lingvistiske brugere har kendt til kritikken af værket, som fra udsendelsen af første bind til i dag også har indbefattet en negativ bedømmelse af medarbejdernes duelighed. Således skriver Lis Jacobsen og Harald Juul-Jensen i indledningen til *Ordbog over det danske Sprog*, at VSO var kendetegnet af "mangel på duelig medhjælp", og i afsnittet om fasen efter Ole Strøms død i 1782 kan man bl.a. læse om "den følgende uduelige redaktør".¹⁵ På den anden side fremhæves, at næsten alle kendte danske lingvister fra 1800-tallet har medvirket: "næsten samtlige danske sprogforskere i denne mer end hundredårige periode [har] været knyttet kortere eller længere til ordbogsarbejdet, enten som redaktører eller som medlemmer i ordbogskommissionen (Torkel Baden, Nyerup, Molbech gennem mange år og ord, P. E. Müller, Bredsdorff, N. M. Petersen, Madvig, Dyrhund, Lyngby, Sv. Grundtvig, Vilh. Thomsen og Wimmer)".¹⁶ Man kan næppe hævde, at disse sprogfolk var uduelige lingvister. Man må derfor spørge, hvad VSO's medarbejdere og ledere var duelige og uduelige til: F.eks. uduelige som sprogteoretikere, uduelige i relation til viden om dansk sprog, uduelige som

¹⁵ Lis Jacobsen & H. Juul-Jensen: Videnskabernes Selskabs Ordbog, *Ordbog over det danske Sprog*, 1, 1919, s. XIX.

¹⁶ Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, 3, 1968, s. 88.

ordbogsteoretikere, uduelige i forhold til erfaring med og kunnen i at lave ordbøger? Vi ser jo senere, at Rasmus Rask heller ikke – måske med rette – inddrages rigtigt. Rask var ubestridt en stor sprogteoretiker, men hans konkrete kendskab til sprog var svingende, ofte utilstrækkeligt.¹⁷ Lindegård Hjorth nærmer sig svaret, når han skriver: “some of whom were in fact fine linguists, had not acquired the necessary skill in lexicographical technique”.¹⁸ Det er i virkeligheden spændingen mellem det at være fagmand i det pågældende sprog og det at være fagmand i at lave ordbøger, vi her står overfor. Interessant er det, at både datidens og den senere tids lingvister ikke inddrager en øvet leksikograf. Hans von Aphelen, som var særligt egnet til at være medarbejder, beskrives af Lomholt som “Udgiver af franske og tyske Ordbøger”,¹⁹ i virkeligheden var han forfatter til en ordbog, hvis delmængde kan opfattes og i samtiden blev brugt som den første danske ordbog til hjælp ved reception og produktion af tekster på dansk.²⁰ Det er i hvert fald påfaldende, at Henrik Hielmstjerne på et møde i Videnskabernes Selskab den 15. november 1776 fremlægger en plan til udgivelsen af en dansk ordbog og foreslår Hans v. Aphelen som medarbejder. Aphelen beskrives af Hielmstjerne både som kender af dansk og som flittig, men først og fremmest som en øvet leksikograf:

[D]ette Arbeid kand CencellieRaad Strøm ei overkome, og maatte der dertil bruges en anden, og vidste ieg i Henseende til det Danske Sprog ei at bringe nogen i Forslag der er meere arbeidssom og meere vandt til det Slags Arbeid end JustitsR: og Professor v: Aphelen.²¹

¹⁷ Jf. Henning Bergenholtz & K.E. Kjær Madsen: Die spanische Grammatik des Rasmus Rask. Zum Übergang zwischen der Grammatikographie der Aufklärung und der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft, Andreas Gather & Heinz Werner (Hg.): *Semiotische Prozesse und natürliche Sprache. Festschrift für Udo L. Figge*, Stuttgart, 1997, s. 14–34.

¹⁸ Poul Lindegård Hjorth: Danish Lexicography, Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta (Hg.): *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie*, 2, Berlin/New York, 1990, s. 1913.

¹⁹ Lomholt 1960, s. 227.

²⁰ Jf. Henning Bergenholtz & Jens Erik Mogensen: Geschichte der dänisch-deutschen Lexikographie, Herbert Ernst Wiegand (Hg.): *Studien zur zweisprachigen Lexikographie mit Deutsch*, 2, Hildesheim/New York 1995, s. 201.

²¹ Citeret efter Lomholt 1960, s. 227.

Hielmstiernes plan blev diskuteret af den ordbogskommission, som samme år blev nedsat. Medlemmerne var dog uenige i bedømmelsen af Aphelen: Man nærrede tvivl om hans sprogkyndighed, og man havde betænkeligheder ved hans "Trang til at anvende ualmindelige tyske Ord, Kunstord og selvgjorte Former".²² Begge indvendinger må undre, når man ser på de to fremragende og også sprogligt velformulerede ordbøger, han på det tidspunkt allerede havde udarbejdet. Men særligt påfaldende er det, at hans erfaringer som leksikograf ikke tælles med af ordbogskommissionens medlemmer. De kunne have skævet til den kendsgerning, at Aphelens ordbøger var blevet færdige, at de nød stor anerkendelse og først og fremmest blev flittigt brugt. Det er set i bagklogskabens lys særligt påfaldende med den lange produktionstid og den deraf følgende uensartethed og store grad af forældelse.²³ Gode eller kyndige leksikografer, kan man hævde, og det mente Hielmstierne sikkert også, er i stand til at koncipere og udarbejde en ordbog på en sådan måde, at den kan opfylde de behov, som de antagne brugere har – dårlige eller ukyndige leksikografer er det ikke eller ikke sikkert. Det gælder i særlig grad, når ordbogsmedarbejderne i første række anser sig selv for at være lingvister, der udfører almindeligt sprogvidenskabeligt arbejde. De vil tendere til at udarbejde et opslagsværk for lingvister, dvs. en dokumentation for andre lingvister, evt. en dokumentation for eftertidens lingvister og måske også ved hjælp af en lingvistisk terminologi, som næppe forstås af ulærde, sml. diskussionen om *Den Danske Ordbog* (bd. 1–6, 2003–2005) mellem Henning Bergenholtz og Vibeke Vrang, som mener, at ordbogen er beregnet til lingvister,²⁴ og den ene af ordbogens forfattere, Lars Trap-Jensen, som mener, at den er beregnet til både lærde og ulærde.²⁵

VSO var i den plan, som Hielmstierne fremlagde under et møde i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab den 15. november 1776, en ordbog med det, som Henning Bergenholtz og Sven Tarp

²² Citeret efter Lomholt 1960, s. 229.

²³ Jf. Jacobsen & Juul-Jensen 1919, s. XIX, og Skautrup, 3, 1968, s. 88.

²⁴ Henning Bergenholtz & Vibeke Vrang: *Den Danske Ordbog* bind 2 (E–H) og 3 (I–L) – en ordbog for folket eller for akademikere?, *LexicoNordica*, 12, 2005, s. 169–191.

²⁵ Lars Trap-Jensen: Kommentar til Henning Bergenholtz & Vibeke Vrang: *Den Danske Ordbog* bind 2 og 3 (I–L) – en ordbog for folket eller for akademikere?, *LexicoNordica*, 12, 2005, s. 189–198.

kalder en primært vidensrelateret funktion,²⁶ som består af dokumentation og i en vis grad af præskription gennem udelukkelse af fremmedord, forbundet med en sekundært kommunikationsorienteret funktion med henblik på produktion af danske tekster og også med henblik på, at dansk skal kunne benyttes i stedet for fremmedsprog (især græsk og latin):

Hvorfore følger vi da ikke deres Exempler, da vore Nordiske Sprog, med noget af den Tiid vi anvende paa disse lærde Sprog, kunde, naar vi vare fri for fordome, ei staae langt tilbage for hine, i Kiønhed og Overflødighed paa Ord og Talemaader, for nu at naa dette Maall, og see vores Moder Maall formeeret og berriiget med Ord og Talemaader som vores Sprog eier, men som til deels er gaaed af brug, og forglemte, for at see de rensed fra nedrige, tvungne og fremede Ord, for ei at blive uvis, men nøiere i sine udtryk, meere behageligt, naar det tales, meere oplysende og grundig naar det skrives, er der intet andet Middel for os end for alle andre nationer, hvis Øiemerke har været, at bringe deres Moders Maall i agt og anseelse, nemlig ved en saa fuldstendig som mueligt dansk ord bogs eller Lexici udgivelse.²⁷

Den form for tekstproduktion, der tænktes på, var de lærdes, for kun de har kunnet latin og græsk; og i øvrigt var et flertal af selskabets medlemmer udelukkende stemte for at give betydningsforklaringerne på latin, Hielmstjerne foreslog derfor brugen af både dansk og latin som forklaringsprog. De lærde havde brug for en sådan ordbog for at have et værk at søge råd i, så de også kunne skrive på dansk:

J den Tilstand og forfatning som vores Moders Maall nu er, fattes vi ofte Ord og Talemaader, til at udføre vores meest rørende Sindsbevegelser, med den Eftertryk vi gierne vilde, og nødes ofte til at tage vor Tilflugt til fremede Ord, ei fordi vores Sprog er saa fattig, som fordi vi have anvendt meere Tiid og Fliid paa at legge Os efter fremede Sprog, end at opelske og beriige vores eget [...] ²⁸

²⁶ Henning Bergenholtz & Sven Tarp: Two opposing theories: On H.E. Wiegand's recent discovery of lexicographic functions, *Hermes*, 31, 2003, s. 171–196.

²⁷ Fra H. Hielmstjernes tale den 15.11. 1776, citeret efter Lomholt 1960, s. 225.

²⁸ Fra H. Hielmstjernes tale den 15.11. 1776, citeret efter Lomholt 1960, s. 224.

I Hielmstiernes plan²⁹ skulle altså både latin og dansk bruges som forklaringsprog, mens den lærde kommission var mere stemt for kun at bruge latin. Planen blev først forelagt kongen, dvs. i praksis statssekretær Ove Høegh-Guldberg, som i et brev den 28. november 1776 svarede i kongens navn. Brevet skulle forstås som kongens befaling og kronprinsens vilje; de kongelige havde en klar mening om brugergruppen, ordbogen skulle være både for folket og for videnskabsmænd, ganske enkelt for alle danskere og kun for danskere, som skulle have hjælp til tekstproduktion: "Ordbogen maatte være i Landets eget Sprog, og blive lige kier for Lærde og Ulærde". Det er tydeligt, at de ikke så den vidensrelaterede funktion som den primære, men derimod den kommunikationsorienterede funktion 'tekstproduktion for modersmålstalende': "vore egne derimod søge deri en Raadgiver, og finde sig derved Veie banet til at udtrykke sig bestemt og med Visshed".³⁰

Følgerigtigt nævner Høegh-Guldbergs brev ikke etymologien, hverken positivt eller negativt, derimod siges eksplicit, at siden ordbogen er for danskere, vil den ikke behøve at forklare de almindelige danske ord, kun dialektord og ord, vi ikke alle kender ("som medvidenhed ikke lærer os"). Denne del af kongens forordning bliver tilsidesat, og der tilføjes endda etymologiske angivelser til ikke alle, men mange af artiklerne i alle otte bind. Ole Strøm, ordbogens første hovedredaktør, skriver i et brev kort efter kongens forordning i Høegh-Guldbergs brev, at begge dele er strengt nødvendige:

Det er icke mueligt, at give Ordene deres rette og bestemte Bemærkelse, uden ved Hielp af Etymologien ; følgelig bliver det og umueligt for den, som ingen Indsigt har i samme, at samensætte en retskaffen Dansk Ordbog.³¹

Det er påfaldende, at man gerne tog mod tilbuddet om at lade kongen betale for store dele af udarbejdelsen og for trykningen af værket, mens hans ønsker om indretning af en ordbog, som også skulle være for folket og i det hele taget for ulærde som ham selv, ikke blev imødekommet. Ordbogen er fra første færd i høj grad (også) en ordbog for lærde, men dog særligt i de senere bind.

²⁹ Se Lomholt 1960, s. 227.

³⁰ Høegh-Guldberg i brev af 28.11.1776, citeret efter Lomholt 1960, s. 230.

³¹ Ole Strøm i brev af 22.12.1776, citeret efter Lomholt 1960, s. 230.

Kritikken af VSO

Mange ordbøger anmeldes aldrig, mange ordbøger omtales aldrig. En helt så krank skæbne har det store danske nationalværk ikke haft, men det er tæt på. Allerede før udgivelsen af første bind blev selve konceptet mht. det manglende præsriptive mod til at vælge de dengang mest almindeligt brugte ortografiske varianter kritiseret.³² Herefter findes der med undtagelse af en replik fra den ene af ordbogsredaktørerne³³ udelukkende negative anmeldelser af værket. De mest kritiske er skrevet under pseudonymet F.T. Hurtigkarl af den senere sjællandske biskop Peter Erasmus Müller; de er også de eneste anmeldelser og bidrag om ordbogen, som helt konkret henviser til ordbogens enkelte artikler og konkrete angivelser. Siden er den konkrete indholdskritik aldrig blevet gengivet eller diskuteret, man har kun hæftet sig ved, at ordbogen var blevet kritiseret og i øvrigt var og forblev kritisabel. Man nævner da først og fremmest, at værket havde en alt for lang tilblivelsestid og derfor allerede var forældet imens den endnu var under udgivelse. Om selve manglerne siges der i reglen intet, kun at nogen har frembragt kritik: “og da ordbogen først var begyndt, var man naturligvis ved dens følgende bind ganske afhængig af førstebindet, selv om samtidens kritik viser, at man ikke har været blind for manglerne ved hele værkets anlæg og udførelse”.³⁴ I virkeligheden var alle offentliggjorte anmeldelser meget kritiske, ros var der ikke meget af, faktisk intet.

Siden 1810 har intet offentliggjort bidrag refereret til konkrete artikler. Antallet af bidrag om VSO er i øvrigt overraskende lille.³⁵ Man

³² Se Danophilus.

³³ Elert 1793, s. 174–189.

³⁴ Se Jacobsen & Juul-Jensen 1919, s. XIX.

³⁵ Vi kender kun følgende ni bidrag, som omhandler VSO: (1) Axel Andersen: *Veje til viden. Håndbog i informationssøgning*, 2004, s. 193–194; (2) Reidar Djupedal: Rasmus Rask og “Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog”, Svend Aakjær, Kr. Hald, Aage Hansen og Niels Åge Nielsen (red.): *Festskrift til Peter Skautrup*, 1956, s. 383–396; (3) Lis Jacobsen & H. Juul-Jensen: *Videnskabernes Selskabs Ordbog, Ordbog over det danske Sprog*, I, 1919, s. XVI–XX; (4) Michael Jacoby: *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*, Wiesbaden, 1990, s. 499–505; (5) Poul Lindegård Hjorth: *Danish Lexicography*, Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta (Hg.): *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie*, 2, Berlin/New York, 1990, s.

ved – for det siger alle – at ordbogen er dårlig, og gentager uefterprøvet, at den har givet anledning til megen kritik. Vores bidrag vil bl.a. vise, at denne bedømmelse ikke er korrekt. Det gælder i særlig grad, når kritikken ikke er tidsimmanent og ikke er immanent i forhold til ordbogens forudsete opbygning. Således skriver Lindegård Hjorth, at VSO er kritisabel, fordi den ikke medtager “udtaleoplysninger”.³⁶ Det er en kritik ud fra princippet: En ordbog er en ordbog, eller en god ordbog er én, der indeholder mindst følgende angivelsestyper: ... herunder utalealeangivelser (se også slutningen af afsnittet om fra-seologi forneden). En sådan forhåndsbedømmelse tager ikke højde for de forudsete ordbogsfunktioner og den plan, der bygger herpå. Høegh-Guldbergs hhv. kongens brev sagde klart, at ordbogen skulle være for danskere, både lærde og ulærde. Man skulle således kunne forudsætte et sådant kendskab til sproget, som en modersmålstalende har. Hertil hører også kendskab til udtalen. Som ordbog til hjælp ved tekstproduktionsproblemer mangler der således ikke generelt udtaleangivelser, men kun ved sådanne ord, hvis udtale ikke eller ikke med sikkerhed kan forventes kendt af almindelige brugere med dansk som modersmål. Det var det princip, som Aphelen brugte i sin dansk-tyske ordbog.³⁷

logere [...] læses loschere og er Fransk med en Dansk Endelse
[Aphelen 1764]

Aphelens ordbog var også tænkt som en produktionsordbog til hjælp for danske modersmålstalende ved produktion af danske tekster.³⁸ Man kunne således have brugt dette princip i VSO. Molbech bruger

1913–1914; (6) Poul Lindegård Hjorth: *Danske Ordbøgers Historie*, 1983 [Først trykt i Betænkning nr. 967, 1982], s. 26–29; (7) Asger Lomholt: *Den Danske Ordbog I–VIII, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742–1942. Samlinger til Selskabets Historie*, 3, 1960, s. 217–318; (8) Christian Molbech: *Historisk Udsigt over de danske Ordbogsarbejder i det 17de og 18de Aarhundrede af Geheimeraad Matthias Moth, Conferentsraad Fr. Rostgaard og Statsraad J. Langebek*, 1827 [Først trykt i *Nye Danske Magazin*, V. Bind, 4. Hefte, 1826, s. 241–288.]; (9) Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, 3, 1968, s. 88.

³⁶ Lindegård Hjorth 1990, s. 28.

³⁷ Hans von Aphelen: *Kongelig Dansk Ord-Bog, oplyst med Exempler og Talemaader. Første Tome Dansk og Tydsk. Anden Tome Tydsk og Dansk. Af H. von Aphelen, Professor Philosophiæ ved Kiøbenhavn's Universitet, og offentlig Lærer i det Franske og Tydske Sprog. Med kongel. allernaadigste Privilegio*, 1764.

³⁸ Se Bergenholtz & Mogensen 1995, s. 191–222.

samme princip i sin danskordbog (1. udgave 1833; 2. udgave 1859), men det blev tilsyneladende ikke overvejet for VSO, kun leksikografen Aphelen blev vejet og fundet for let. Derimod må Molbech have kendt Aphelens princip (eller måske det samme i Adelungs ordbog)³⁹, han bruger i hvert fald den samme løsning med en bogstavkombination, der så nogenlunde gengiver udtalen af ordet, sml.:

Loge [...] et fransk Ord; udt. Losje [Molbech 1833]

Die Loge [...] sprich Losche [Adelung 1796]

Interessant er en passant, at Aphelen ikke bruger princippet i første udgave af sin dansk-franske ordbog,⁴⁰ først i anden udgave.⁴¹ De “manglende” udtaleangivelser i VSO førte heller ikke til nogen form for kritik hverken i datiden eller senere indtil Lindegård Hjorts kritik.⁴² Den svarede i øvrigt til VSO’s forbillede: Samuel Johnsons ordbog, der ligeledes “manglede” udtaleangivelser. Det korte af det lange er, at en kritik skal være tidsimmanent på en sådan måde, at en ordbog ikke kritiseres for en “mangel”, den har i forhold til en bestemt hhv. en senere tids ordbøger. Derimod kunne VSO være blevet kritiseret for ikke at have brugt princippet fra Aphelens ordbog, som man uden tvivl må have kendt. En sådan bogstavgengivelse af udtalen er ganske vist ikke videnskabelig, men i virkeligheden let forståelig for lærde som for ulærde, hvorimod det til gengæld kan betvivles, om brugen af en fonologisk notation som i *Den Danske Ordbog* kan læses sikkert (eller om den overhovedet bliver læst) af flertallet af ikke-lingvistiske brugere.

Endvidere kunne VSO kritiseres for, at man ikke, som forudset i planen fra 1776, generelt brugte Samuel Johnsons ordbog som forbillede. Denne giver en accentangivelse ved de fleste opslagsord med mere end en stavelse, f.eks.:

³⁹ Johann Christoph Adelung: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen*. 2. verm. u. verb. Ausg., Leipzig, 1. Tl. A–E 1793, 2. Tl. F–L 1796, 3. Tl. M–Scr 1798, 4. Tl. Seb–Z 1801.

⁴⁰ Hans von Aphelen: *Den Kongelige Ord-Bogs Anden Deel. Dansk og Fransk*, 1759.

⁴¹ Hans von Aphelen: *Dictionnaire Royal. Af Hans von Aphelen, Professor Philosophiæ. Andet Oplag, anseligen forbedret og forøget. Tredie Tome Dansk og Fransk. Med kongel. Alernaadigste Privilegio*, 1775.

⁴² Lindegård Hjorth 1990, s. 28.

to arre'st
arri'vance
to arri've [Johnson 1755]

Det er påfaldende, at meget af den kritik, som samtiden udøvede, forudsatte andre ordbogsfunktioner end dem, VSO havde – ganske vist først og fremmest formuleret i Høegh-Guldbergs brev skrevet som en kongelig befaling. Denne kritik af kritikken kan i særlig grad møntes på teologen Peter Erasmus Müllers fire sammenhængende stærkt kritiske anmeldelser. Hvor Høegh-Guldberg før færdiggørelsen af VSO's første bind med støtte fra Kong Christian 7. greb ind og forlangte en ordbog for lærde og for folket, en ordbog, som gav forklaringer på dansk for danskere, var P.E. Müller helt og holdent den lærde, som ønskede en ordbog for akademikere. P.E. Müller blev, som tidligere nævnt, i 1811 selv medlem af ordbogskommissionen, faktisk kun et år efter, at samme kommission havde udtalt, at hans anmeldelse var uetisk og usaglig:

Den hele Recension vidner om en forud indtaget Aand, der stræber overalt at vise Tingene fra den mørke Side; den indeholder strenge Bebrejdelser og haarde Bedømmelser, som tildeels grunde sig paa Forfatterens Uvidenhed om den for Ordbogen een-gang lagte Plan [...] ⁴³

Ikke desto mindre har eftertidens historieskrivning valgt side: VSO er et aldeles mislykket arbejde og kritikken skrevet af kendere; jf. f.eks. om P.E. Müller i *Dansk Biografisk Leksikon*: "Selv skrev han en Række dybtgaaende Recensioner inden for de Omraader, han beherskede". ⁴⁴

Allerede tre år før første bind af VSO var udkommet, udgav en anonym skribent en kritik af den kommende ordbog. ⁴⁵ Skribenten (Ludvig Heiberg, rektor i Odense og senere i Ribe) påpegede, at man ikke i tilstrækkelig grad havde valgt de almindeligt brugte ortografiske varianter, men stadigvæk holdt fast ved Rostgaards valg af stavemåde. Hertil svarede Elert på redaktionens vegne og frabad sig enhver form for præsription under fastholdelse af princippet om sprogbrugens

⁴³ Citeret efter Lomholt 1960, s. 251.

⁴⁴ Ellen Jørgensen: Müller, Peter Erasmus, *Dansk Biografisk Leksikon*. Red. af Povl Engelstoft under Medvirkning af Svend Dahl, 16, 1939, s. 300.

⁴⁵ Danophilus.

uindskrænkede magt. Den anonyme skriver har tilsyneladende ikke set, at Videnskabernes Selskabs lærde er ordbogsskrivere og ikke lovgivere:

Slige Forandringer, som sigte til Orthographiens Bestemmelse, kan ikke gøres i denne Udgave af Ordbogen, saasom man maa vedblive fremdeles at skrive Ordene saaledes, som man har begyndt; men dersom Skribenterne kunde herefter blive enige i at gjøre disse og foran meldte Forandringer, kunde de letteligen anbringes i den anden Udgave deraf.⁴⁶

Nej, i forhold til sprogbrugen er en ordbogsskriver tjeneren, han er nødvendigvis deskriptiv:

Ordbogsskriveren bør rette sig efter Brugen, og Brugen ikke efter ham. Skribenterne maa ansees som Møntmestere, og saasnart Ordene have dansk Præg, maa Ordbogsskriveren ikke vrage dem, med mindre de ere falske eller af ingen Værdie.⁴⁷

Denne holdning svarer helt til den, vi også kender fra Molbech i forordet til flere af hans ordbøger og hos de fleste andre førende lingvister (bortset fra Rask, som bl.a. ønskede radikale ortografiske ændringer af hidtidig praksis). Men kritikken af den deskriptive holdning forstummede ikke helt, idet der indvendtes, at man godt kunne være rent deskriptiv og så alligevel anbefale en bestemt brug (svarende til definitionen af termen “proskriptiv” hos Bergenholtz)⁴⁸:

Men, indvender man, Selskabet vil ikke tiltage sig nogen Myndighed over Sproget, det giver kun hvad det forefinder. Det er ganske priisværdigt, men ogsaa Beskedenhed kan drives for vidt. Selskabet, som Ordbogsforfatter, udstæder jo ingen Lov, intet Bud, at saa og ikke anderledes bør skrives. Det bruger sin Orthographie og overlader det til Bogskriverne, om de vil indsee at saadan Orthographie er den rigtigste.⁴⁹

⁴⁶ Elert 1793, s. 186.

⁴⁷ Sst. s. 186.

⁴⁸ Henning Bergenholtz: Variantangivelser i en dansk produktionsordbog ud fra eksempler med fleksionsangivelser i Retskrivningsordbogen, *Hermes*, 21, 1998, s. 95–119.

⁴⁹ Abrahamson 1794, s. 710f.

Disse indvendinger gjorde ikke indtryk på ordbogsplanens bagmænd. De fastholdt den tankegang, som kan kendetegnes som "sprogbrugens lovbog".

Lemmaselektionen

Blandt de forskellige selektionsprocesser, som foretages i det leksikografiske arbejde, er lemmaselektionen (dvs. udvælgelsen af opslagsord) den, der ikke bare efter færdiggørelsen af en ordbog i anmeldelserne men først og fremmest i en ordbogs planlægningsproces og også under selve udarbejdelsen spiller en helt central rolle. Sådan har det også været for VSO's vedkommende. I de forskellige fremlagte planer taltes der meget om denne selektion, det gælder også de få anmeldelser af værket. Ved planlægningen af VSO valgte man en minimerende lemmaselektion af fagtermer fra de enkelte videnskaber. Hvor den senere kritik, specielt af P.E. Müller, krævede inddragelse af alle termer fra alle videnskaber, mente Hielmstjerne, at det ganske vist kunne have gjort bogen mere fuldkommen, men at sådanne termer snarere burde samles i egne ordbøger hhv. leksika til hvert sit fag:

Det var vel at ynske at Danske Ord som høre til Videnskaber, Kunster og Haandverker Termini technici og Kunst Ord kunne indføres i dette Lexicon for at gjøre det desto fuldkommere, men, ligesom hverken Rostgaard eller Langebeck har turdt befatte Sig dermed ; saa vilde det og blive et overmaade vanskeligt og langsom Arbeid, da hvert Videnskab Kunst og Haandverk har hver sit aparte Sprog; og var i mine Tanker bedre, om mand med Tiden kunde faae et parte Lexicon over alle de Ord og Talemaader som udfordres til at forstaae hver Kunstes Terminologie.⁵⁰

I den endelige første plan (fremlagt af C.F. Jacobi den 22. januar 1777) kan man se, at en noget mere maksimerende lemmaselektion vandt indpas. F.eks. skulle også de fagtermer medtages, som blev brugt i almindelig tale.⁵¹ Det samme gælder gamle danske ord, "enten juridiske eller og andre, som formedels deris Skiønhed og Styrke kunde fortien igien at optages i Sproget, skiiønt de tildeels kand være gaaen

⁵⁰ Fra H. Hielmstjernes tale den 15.11.1776, citeret efter Lomholt 1960, s. 227.

⁵¹ Jf. Lomholt 1960, s. 229.

af Brug; og endvidere saadanne forældede Ord, som have været almindelig vedtagne i trykte Skrifter”.⁵² Denne fremhævelse af sprogets historiske forankring forbindes med en inddragelse af dialektord, der, som det står i den endelige plan, “kunne tiene til at berige Sproget”. Der skulle dog tilføjes en markering af disse dialektords tilhørsforhold.

Den foretagne lemmaselektion kritiseredes hårdt for at være inkonsekvent. Det er den form for ordbogskritik, som altid har udgjort en væsentlig del, ofte hovedparten, af ordbogsanmeldelser. Værst er det, synes Hurtigkarl alias P.E. Müller, at de mange medtagne norske ord får ordbogens titel til at være misvisende, det “synes ikke at passe, med hvad der loves ved Titelen af en Dansk Ordbog”.⁵³ Og det er ifølge Hurtigkarl inkonsekvent, at man så ikke medtager islandske og færøske ord.⁵⁴ I det hele taget mener Hurtigkarl, at ordbogen har en alt for ringe lemmabestand, at “de Ord den mangler, ere flere, end de den omfatter”.⁵⁵ Hertil må man sige, at det er korrekt, men det er en kritik, som med rette eller urette kan rettes mod enhver ordbog, sml. hertil f.eks. Bergenholtz og Vrang og deres hårde kritik af *Den Danske Ordbogs* lemmabestand.⁵⁶ Men Hurtigkarls kritik er urimelig, når han i det følgende nævner forskellige dialekter og fagområder, f.eks. botanik, og påpeger, at mange botaniske fagtermer mangler. Selv om ordbogsplanen var skredet fra en minimerende til en svagt maksimerende lemmaselektion, var det ikke hensigten at stræbe efter en maksimalt maksimerende lemmaselektion:

At jyske Ord saare ufuldstændigen findes anførte, kan skiønnes af de jyske Ord, Nødskov har anført i lærde Efterretninger for 1804 No. 48, hvoraf de fleste ligeledes fattes i Ordbogen [...]⁵⁷

⁵² Citeret efter Lomholt 1960, s. 232.

⁵³ F.T. Hurtigkarl [Peter Erasmus Müller]: Dansk Ordbog, udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Anden tome (Andet Bind), F–H. Kiøbh. 1802, 698 S. i 4., hos Schultz, 2. Rdlr. Den danske Ordbog J 192 S., hos Schultz, 1 Rdlr., *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*, 6, 1810, s. 87f.

⁵⁴ Jf. sst. s. 88.

⁵⁵ Sst. s. 94.

⁵⁶ Henning Bergenholtz & Vibeke Vrang: Den Danske Ordbog: en ordbog for lingvister!, *LexicoNordica*, 13, 2006, s. 185–196.

⁵⁷ F.T. Hurtigkarl [Peter Erasmus Müller]: Dansk Ordbog, udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Anden tome. Danske Ordbog. Bogstavet J, *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*, 7, 1810, s. 97.

At de fleste Søemandsudtryk savnes kan man overbevise sig om, ved at eftersee i det hos Seideling 1808 udkomne dansk-engelske Sølexikon [...] ⁵⁸

At samme Ufuldstændighed hersker i alle andre tekniske Udtryk vilde det blive for vidtløftigt særskilt at bevise [...] ⁵⁹

Af gangbare Udtryk fattes adskillige, f. Ex. Fyndsprøg, Førseleskibe, Fransfarer, Federkræ, eller Fierkræ, Grønsel, Formad, Farveurter, Heldøre, Hollænderost, Hørsvinger, Haarrør [...] ⁶⁰

Digtersproget er derved aldeles bleven forsømt, og det fuldttonende prosaiske Udtryk ikke mindre. Man vil neppe kunne gienneumlæse en halv Snees Blade i Baggesens Labyrinth, eller et Par Sider i hans Oversættelse af Iliadens første Bog, begge udkomne før Ordbogens anden Deel, uden at støde paa Udtryk, som her ikke findes [...] ⁶¹

I det hele taget er Hurtigkarl videnskabens mand, ikke folkets mand. Han ønsker (1) en fuldstændig optagelse af samtlige kunstord, dvs. fagtermer; samtidig kunne man efter hans mening uden problemer have (2) undladt medtagelsen af en række almensproglige ord, som bruges af folket, men som beskrives som overflødige:

At denne Ordbog burde indeholde en Fortegnelse, saa fuldstændig som muelig, over de naturhistoriske Navne i det danske Sprog, og hvis Hiemmel findes, enten i den almindelige Talebrug eller hos bekiendte Skribentere i trykte Værker. [...] At der enten leveredes en saavidt muelig fuldstændig Fortegnelse over alle Kunstord, eller disse aldeles udelodes [...] ⁶²

[Unyttig Vidtløftighed findes] i de aldeles overflødige Sammensætninger i dette Bogstav endnu i større Grad end i de foregaaende. Sammensætningerne med Jern, fylde med tilføiede Forklaringer 3 Blade, f. Ex. Jernbismer, en Bismer af Jern. Jerngaffel, en Gaffel af Jern o. s. v. Paa samme Grund kunde man have anført

⁵⁸ Sst. s. 97.

⁵⁹ Sst. s. 98.

⁶⁰ Sst. s. 98.

⁶¹ Sst. s. 99.

⁶² Sst. s. 109.

Jernskee, Jerntærtépande, Jernæbleskivepande, kort alle Redskaber, der ere eller kunde tænkes at være af Jern [...]⁶³

P.E. Müller formåede at sætte sig igennem. Det ses af ordbogens forsinkede fortale, som bl.a. netop han har været med til at skrive. Nu skulle alle sammensætninger med, alle forældede udtryk, alle dialektord og først og fremmest alle fagtermer.⁶⁴ Det var alt sammen imod ordbogens oprindelige plan og også imod Høegh-Guldbergs brev om udarbejdelsen af en ordbog for lærde og ulærde. De lærde fik overtaget; det skulle blive en ordbog skrevet af, støttet af og udarbejdet for lærde. De ulærde, som Kong Christian 7. hhv. Høegh-Guldberg nævnte, var glemte og borte:

Allermindst bør denne Fuldstændighed savnes ved en Ordbog, der udgives med Regieringens Understøttelse, under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse, ved mange videnskabsmænds forenede Bestræbelser.⁶⁵

Sml. hertil fortalen i bind III (skrevet af E.N. Viborg, B. Thorlacious, P.E. Müller og J. Møller), hvor der argumenteres mod den oprindelige plan, dog uden at denne nævnes:

Skulde Ordbogen ikke indeholde flere naturhistoriske Benævnelser end de, der forekom i de høiere Stænders Omgangssprog, vilde de fleste saavel trivielle som videnskabelige Benævnelser paa Naturtingene falde bort, og Sproget, saaledes indskrænket, blive et saare ufuldkomment Middel til at betegne de menneskelige Begreber.⁶⁶

Tilsvarende argumenteres for dialektord og for "gamle" ord.⁶⁷ Kun ved komposita foretages indskrænkninger, fordi de "kunne forøges i det Ubestemmelige".⁶⁸ Denne udvikling genspejles i mængden af artikler til de enkelte bogstaver, hvor vi kan se, at særligt bind II har

⁶³ Sst. s. 115f.

⁶⁴ Se Lomholt 1960, s. 287f.

⁶⁵ Citeret efter Lomholt 1960, s. 287f.

⁶⁶ VSO, III, s. X.

⁶⁷ Jf. sst. s. XI.

⁶⁸ Sst. s. XI.

forholdsvis få opslagsord i forhold til bind VI, som har mere end dobbelt så mange. Til sammenligning har den moderne *Nudansk Ordbog* 215 sider for bogstaverne F–H og kun 165 sider for bogstavet S. Samtidig kan man se, at artiklerne i bind II er tilsvarende meget længere i gennemsnit end i bind VI (faktisk knap dobbelt så lange):

Bind	Trykkeår	Bogstaver	Sider	Artikler	Art. pr. side
I	1793	A–E	709	10.350	14,6
II	1802	F–H	696	7.750	11,1
III	1820	J–L	834	14.700	17,6
IV	1826	M–O	699	11.550	16,5
V	1829	P–R	472	9.000	19,1
VI	1848	S	1011	19.300	19,1
VII	1863	T–U	455	8.450	18,6
VIII	1905	V–Z	472	6.200	13,1
I–VIII	1793–1905	A–Z	5.348	87.300	16,3

Optællingen af opslagsordene i VSO er sket på følgende måde: I hvert bind er der slået op på 10 tilfældige sider. Ud fra gennemsnittet af disse ti siders antal opslagsord (angivet i sidste kolonne) er dette tal ganget med antal ordbogssider (uden evt. forord o.l.). F.eks. gav denne tælling for bind III følgende antal opslagsord på de 10 tilfældige sider: 13, 11, 14, 15, 14, 21, 23, 16, 25, 26, som for dette bind med 834 sider gav et gennemsnit på 17,6 ordbogsartikler pr. side. Det drejer sig dermed ikke om en nøjagtig gennemgang af alle ordbogens bind; kontroltællinger har dog givet næsten samme resultat, f.eks. gav en anden i bind III et gennemsnit på 17,4 ordbogsartikler pr. side. Ved tællingerne er de enkelte artikler talt; den særlige form for nicheartikler, som særligt bind IV–VIII har, hvor sammensætninger anføres som egne artikler med egen grammatik og egen betydningsangivelse, men indrykket i spalten for at vise tilhørsforholdet til (hoved)opslagsordet, er talt som egne ordbogsartikler.

Alt i alt må VSO efter datidens forhold siges at være en stor ordbog; f.eks. indeholder Adelungs ordbog⁶⁹ ca. 60.000, Aphelens ordbog⁷⁰

⁶⁹ Adelung 1793–1801.

⁷⁰ von Aphelen 1764.

ca. 45.000 og Molbechs ordbog⁷¹ ca. 62.000 artikler. Men også i forhold til nutidens danske ordbøger er VSO en stor ordbog: *Den Danske Ordbog*⁷² indeholder 63.000, mens *Nudansk Ordbog*⁷³ indeholder 48.000 artikler; dog har *DanskOrdbogen*⁷⁴ 105.000 artikler, som imidlertid skal ses i forhold til nogle af de store tyske og engelske ordbøger af nyere tid, som undertiden indeholder mere end 200.000 artikler.

Angivelser

En beskrivelse af ordbogsstrukturerne i VSO kan ikke gives her. Dels fremviser de forskellige bind ikke de samme strukturer, dels er især makrostrukturen med en blanding af en glatalfabetisk, nichealfabetisk og redealfabetisk anordning forholdsvis kompleks. Det samme gælder artikelstrukturen og mikrostrukturen. Vi vil uden hensyntagen til en sådan analyse i det følgende diskutere udformningen af de enkelte angivelser og koncentrere os om betydnings-, eksempel- og kildeangivelserne. Disse angivelser er særligt interessante, fordi de bygger på ekstensive overvejelser, specielt i VSO's forberedelsesfase og i første arbejdsfase indtil udgivelsen af bind II. De andre angivelser, dvs. grammatiske, etymologiske og fraseologiske, bør afgjort inddrages i en mere udførlig analyse af VSO, her vil de dog kun blive behandlet marginalt.

Betydningsangivelser

VSO's betydningsforklaringer har ofte været gjort til genstand for spot og spe, ja, der er nærmest tradition for det i den danske filologi.⁷⁵ Således skriver f.eks. Lindegård Hjorth, at betydningsforklaringerne i VSO er "lidet præcise, undertiden næsten komiske, og underinddelingen i betydninger er præget af tilfældighed". Denne opfattelse

⁷¹ Christian Molbech: *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tilligemed afledede og sammensatte Ord, efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres foreskiellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste*, 1833.

⁷² *Den Danske Ordbog*, hovedredaktion: Ebba Hjorth, Kjeld Kristensen og Ole Norling-Christensen, 1–6, 2003–2005.

⁷³ *Politikens Nudansk Ordbog*, 19. udgave, 2006.

⁷⁴ Henning Bergenholtz, Jette Pedersen, Vibeke Vrang, Richard Almind: *DanskOrdbogen*, 1999.

⁷⁵ Se hertil bl.a. Kristen Möller: *Leksikologi og Leksikografi*, 1959, s. 55; Skautrup, 3, 1968, s. 88; Lindegård Hjorth 1990, s. 28; Andersen, s. 193f.

finder vi allerede i VSO's spæde år, nemlig hos P.E. Müller, som nærmest med lys og lygte ledte efter og fandt rigeligt med eksempler på mangelfulde og/eller fejlagtige betydningsangivelser i værket. Nogle af kritikpunkterne er berettigede, her er der ganske enkelt tale om forkerte oplysninger – f.eks. “Gierdesmutte er ei Synonym med Fuglekonge [...] Granit er aldeles ikke Sandsteen. Guld er ikke det sværeste Metal”⁷⁶, “Hvalros er ikke det samme som Havhest. Hvalen kaldes en overmaade stor Fisk; hvo som taler bestemt, henfører den til Pattedyrene.”⁷⁷ – men i mange andre tilfælde, måske i de fleste, er der tale om et krav om fuldstændig nøjagtighed:

Faaremelk, Melk af Faar, som malkes, efter at Lammene have holdt op at patte, da den er tyk og behagelig at spise, (deels malker man Faarene, førend Lammene have holdt op at patte, deels kan man ikke nægte, at den Melk, Faarene patte, ogsaa er Faaremelk).⁷⁸

Reelt er og var det jo sådan, at den fåremælk, almindelige mennesker, herunder bønder, bruger/brugte til fremstilling af ost og anden madlavning, er/var en sådan mælk, som den beskrives i VSO. Når lam drikker, siger og sagde man sikkert, at det, de drikker, er mælk; først i forbindelse med menneskers brug af denne mælk taler/talte man om fåremælk for at skelne mellem den og f.eks. komælk, som i VSO og i fortidens sprogbrug i øvrigt blot betegnes som mælk. Når man vil finde fejl, finder man dem også, forskellen mellem at være upræcis og at være fejlagtig kan imidlertid være stor; sådan også med indskrifter på gravsten:

Gravskrift. En Skrift som til Berømmelse og Mindesmærke over en afdød Person indhugges i Træe eller Steen, og opsættes over hans Grav. (Adressecontoirets Efterretninger, hvori saa mange Gravskrifter findes, ere hverken af Træ eller Steen. Der gives og satiriske Gravskrifter).⁷⁹

Her overdrives kritikken, for ordbogens betydningsangivelse gælder for de allerfleste gravskrifter, og det er den betydning, som svarer (og

⁷⁶ Hurtigkarl, 7, 1810, s. 101.

⁷⁷ Sst. s. 102.

⁷⁸ Sst. s. 103.

⁷⁹ Sst. s. 104.

også på den tid svarede) til den typiske sprogbrug; de allerfleste gravskrifter fungerer som mindesmærke over en afdød person, mængden af ironiske og humoristiske gravskrifter var og er meget ringe. Derfor er også kritikken af *Glasklokke* urimelig, nemlig hvor VSO anfører “man bruger slige Klokker til at tilveiebringe et Slags Klokkespil i Haverne naar det blæser”, og Hurtigkarl hertil bemærker: “Tingenes Anvendelse vedkommer ikke egentlig Ordbogen mindst en saa ubetydelig anvendelse. Rimeligere havde det dog været, at nævne Glasklokkes Brug ved fysiske Apparater.”⁸⁰ Her er der to problemer: Skal anvendelsen beskrives i en ordbog? Ja, i en produktionsordbog utvivlsomt, men også i en vidensorienteret ordbog, hvorimod den måske kunne undværes i en receptionsordbog, hvor forekomsten af glasklokke i den konkrete tekst måske fortæller om brugen. Det andet problem er så, hvilken anvendelse man beskriver, hvis man altså gør det. Med Hurtigkarls valg taler videnskabsmanden, som anser den videnskabelige sammenhæng for at høre hjemme i en ordbog, men ikke almindelige menneskers brug af glasklokker, for det er en ubetydelig anvendelse. Såvel dengang som i dag er det et tvivlsomt valg, hvor meget der taler for at prioritere den almene brug. Og hvis man havde holdt fast ved princippet om en ordbog for lærde og ulærde, burde man i det mindste have haft begge anvendelser med. En anden væsentlig fejl er ifølge Müller “den unyttige Vidtløftighed hvorved Bogen har tiltaget i Omfang, uden at vinde i Brugbarhed.”⁸¹ F.eks. gives der en forklaring mange steder, hvor der efter Hurtigkarls mening ingen behøves:

I Anførelsen og Forklaringen af mange Sammensætninger, som ere af den Beskaffenhed, at hvo som kiender ethver [sic!] af de sammensatte Ord, umueligen kunde tage feil af Sammensættningens Betydning, f. Ex. Glasflaske, Glashandler, Glaslygte, Glasperle, Glasramme, Glasrude o. s. v. Det havde været nok at anføre de almindeligste af slige Sammensætninger uden Forklaring, hvis de ellers ikke brugtes i særegne Vendinger.⁸²

For en sådan leksikografisk løsning taler det princip, som Høegh-Guldberg hhv. kongen i sin tid anså for fordelagtigt: Vi behøver kun at for-

⁸⁰ Hurtigkarl, 6, 1810, s. 93.

⁸¹ Sst. s. 91.

⁸² Sst. s. 91.

klare de ukendte og sjældne ord. Hurtigkarls foreslåede fremgangsmåde svarer også delvis til det princip, vi kender fra moderne ordbøger (f.eks. *Den Danske Ordbog* og *Nudansk Ordbog*), hvor sådanne ord ikke er opslagsord, men orddannelsesangivelser uden forklaring. Problemet er imidlertid ikke så enkelt, sml. f.eks. *glashandler*: Er det én, der handler han med al slags glas (glasruder, glasperler, drikkeglas, glaslygter osv.)? Og hvad er en *glaslygte*? Består den helt af glas? Hvis en bruger ønsker at få en sådan oplysning enten i forbindelse med tekstreception eller motiveret af ønsket om at tilegne sig viden om dansk, vil en ordbog uden betydningsangivelser til sådanne komposita lade vedkommende i stikken. Hurtigkarl mener endvidere, at flere dele af betydningsangivelserne er overflødige. Vi får dog også det indtryk, at han ikke brød sig om indholdet af en betydningsangivelse, når denne var forbundet med en kritik af borgerskabet:

At der paa flere Steder gjøres Bemærkninger der ere Ordbogen aldeles uvedkommende. Saaledes anstilles undertiden moralske Betragtninger, f. Ex. ved Ordet Hore. 'Uagtet Manden har skilt sig ved sin Kone for Hore, og hun altsaa er en virkelig Hore; bliver hun dog afgjort (sic) af mange som en Dame af Levemaade, da derimod en stakkels lokket Pige behandles med Foragt.'⁸³

Det, vi her er vidner til, er sprogpolitisk orienteret sprogkritik; det er helt i oplysningstidens ånd: Man opfordrer til at tænke over ordenes brug i relation til samfundets forhold. Vi kender det tilsvarende i andenudgaven af den russiske akademiordbog, hvor Baudouin de Courtenay f.eks. under *militærnægter* skriver, at det burde enhver retskaffen mand være. Det ville også svare til praksis i en potentiel ny danskordbog, hvor man inddrog Dansk Sprognævns forslag om ombenævnelser af *omskæring* med f.eks. følgende bemærkning: Når det drejer sig om brug af ordet *omskæring* til en bortskæring af klitoris og evt. også af de indre og/eller ydre skamlæber, vil vi foretrække udtrykket *kønslæmlæstelse*. Et andet eksempel er begrebet *æresdrab*, som ifølge foreningen Kvinder og Frihed burde kaldes *familiehenrettelse*, da det aldeles intet har med ære at gøre. Sådanne bemærkninger var hhv. er hverken dengang eller i dag ualmindelige i sprogdebatten, og de indgik hhv. indgår ofte i ordbøgerne. I virkeligheden er alle valg ved udarbejdelsen af en ordbog sprogpolitiske, jf. Henning Bergenholtz

⁸³ Sst. s. 93.

og Rufus Gouws: “Every single lexicographical decision has a language policy relevance and therefore in the end a political dimension”.⁸⁴ Problemet er, at sådanne sprogpolitiske afgørelser i VSO og i de fleste andre ordbøger gøres implicit, en eksplicit tilkendegivelse af redaktionens politiske holdning, f.eks. efter et særligt symbol eller en forkortelse (f.eks. ANM for anmærkning), ville gøre det mere klart, hvor en redaktion står.

Alt i alt kan man sige, at betydningsforklaringer i grunden kan kritiseres i enhver ordbog, og VSO's betydningsforklaringer er ingenlunde særligt dårlige – et indtryk man ellers let kan få, når man konsulterer faglitteraturen. Der gives ikke latinske ækvivalenter, som det ellers var planen hos Rostgaard og endnu hos Langebek, dog findes de i reglen ved plantenavne og ved de fleste dyre- og insektnavne (en praksis, som vi også kender fra nyere ordbøger). Betydningsforklaringer gives efter det princip, som vi i nyere tid genfinder i f.eks. *Nudansk Ordbog* (fra og med førsteudgaven fra 1953 til og med 1995-udgaven), nemlig princippet om, at man ikke skal forklare de “lette” og udbredte ord, som alle modersmålstalende må formodes at kende, men holde sig til de “svære ord”, dvs. sjældne ord, gamle ord, fagord, fremmedord osv.

I de senere bind af VSO ændres denne praksis foranlediget af bl.a. P.E. Müller og Chr. Molbech. Vi vil her give et eksempel fra hvert af bindene, udvalgt noget tilfældigt, dog sådan, at der ikke er søgt efter specielt gode eller specielt dårlige betydningsforklaringer. Artiklerne angives i rækkefølge med et eksempel fra bind I, så fra bind II osv.:

Aaleruse (en) n. s. [af Aal og Ruse] Et Fiskerredskab, bestaaende af fire i en lang Fiirkant sammenslagne Lægter, ligesom en Ramme, der neden til er behængt med Garn eller Lerred, udspiilt i Form af et omvendt Huustag, men oven til aaben, og forsynet med tvende Skafte, ved hvis Hielp Fiskeren regierer dette Redskab, når han dermed gaaer ud i Vandet, for at fiske efter Aal og Ræger ; hvilket kaldes : at gaae paa Slib. (Moth.)

Fiolin (en) n. s. obsol. [Ital. Violin], Et almindeligt musikalsk Instrument med fire Streng, som holdes op under Hagen med den venstre Haand, hvis Fingre gribe Tonerne, imedens den høire Haand bestryger Strengene med Buen.

⁸⁴ Henning Bergenholtz & Rufus Gouws: How to do policy with dictionaries, *Lexikos*, 16, 2006, s. 13–45.

Killing (en) n. s. plur. Killinger [af Kid, Svec. Kidling, Killing, Kelle; Island. *Kiellingr.*] Ungen af visse slags Dyr, nemlig Harekilling, Kaninkilling, Kattekilling. Katten er med Killinger. I Norge kaldes ogsaa et Kid Killing. (Langebek.)

Myreløve (en) n. s. Et Insekt, hvis Larver ere bekiendte af den Kunstdrift, ved hvilken de udhule tragtdannede Fordybninger i løs Sand, paa hvis Bund de opholde sig, og saaledes fange de Myrer eller andre Insekter, som glide ned fra Tragstens Rand. Myrmeleon formicaleo. (Wads. Overs. af Cuvier. 2 D. S. 126.)

Pakfuld, adj. Fuld, som et pakket Rum, ganske fuld, saaledes at intet mere kan rummes.

Skurk (en) n. s. (Germ. Schurke; af uvis Oprindelse.) Et slet og nedrigt Menneske, Nidding (hvilket ældre danske Ord omtrent svarer til dette haarde Skiildsord). Heraf Sammensætninger; **Skurkagtig**, adj. Som røber, viser en Skurk; nedrig, lumpen. (Rahbek.) En skurkagtig Handling. **Skurkestreg** (en) n. s. (See Streg.) En Handling, som man kan vente sig af en Skurk; en slet Streg.

Trykkefrihed (en) n. s. ud. pl. Lovbestemt Frihed til paa eget Ansvar at lade Skrifter trykke; Pressefrihed. En uindskrænket Trykkefrihed. At indskrænke, Ophæve Trykkefriheden i et Land. Birckner skrev en Bog om Trykkefri-Heden og dens Love.

Venneløs, adj. Uden Venner 1. Bedre død end venneløs; bedre pengeløs end venneløs (P. Syv). "Ikke Mange havde følt sig mere Forladte og venneløse", Fru Gyllembourg (Molb. Ordb.).

En grundigere analyse af betydningsangivelser, både de her citerede og mange flere, ville sikkert kunne bekræfte hhv. påvise den tendens, vi mener at kunne se. I de to første bind er forklaringerne ofte ret udførlige, i de senere ofte mindre udførlige. Hvis vi sammenligner moderne ordbøgers, f.eks. *Den Danske Ordbog*, betydningsangivelser med dem i VSO, kan vi se, at VSO sagtens kan tåle en sammenligning. I mange tilfælde er VSO snarere mere nøjagtig og har ofte en meget længere forklaring end *Den Danske Ordbog*, som f.eks. ved følgende artikel ikke anfører, at trykkefriheden er under ansvar:

trykkefrihed ret til at ytre sig frit på tryk [*Den Danske Ordbog*]

Hvor VSO gør meget ud af, hvordan man holder og spiller på violinen, fortæller *Den Danske Ordbog* udelukkende om violinens udseende;

i øvrigt noget indforstået, f.eks. betyder “højt klingende” her ikke ‘med kraftig lyd’, men ‘med højt toneleje’, hvad visse musikalsk ukyndige måske let kunne overse. Vi kan se, at VSO i bind II er lidt mere for de ulærde og mindre for de lærde, hvorimod det er omvendt med den moderne ordbog:

violin firestrengt, højt klingende strygeinstrument med ottetalsformet krop med to symmetriske f-formede huller [*Den Danske Ordbog*]

En brug af stilen i VSO og en blanding af indholdet i de to ordbøger ville give en virkelig god og fyldig forklaring, der ville egne sig til både tekstreception og sprogvidenstilegnelse. Men en sådan form for konstruktiv kritik kan man som bekendt fremføre til de fleste betydningsangivelser i de fleste ordbøger. Mere interessant og relevant for dette bidrags tese er det, at man kan påvise, at VSO også mht. betydningsangivelser er betydeligt bedre end sit rygte.

Eksempelangivelser

Om eksempler i VSO hører vi intet eksplicit i den Langebek'ske plan fra 1740. Heller ikke Hielmstiernes plan nævner noget om eksempler. Vi finder dem dog omtalt i den ordbogsplan, som den 22. januar 1777 blev fremlagt af C.F. Jacobi for ordbogskommissionen og i øvrigt under overværelse af Høegh-Guldberg. Der måtte ifølge planen kun gives ét eksempel for hvert ord: “J Eksempler bør Vidtløftighed undgaaes saaat [sic!] flere end Eet Exempel paa en hver Betydelse af et Ord ikke uden særdeeles Aarsag anføres.”⁸⁵ P.E. Müller har også i denne sammenhæng haft sine betænkeligheder; han spørger, om eksemplerne nu også gengiver virkeligheden korrekt, f.eks.:

I Anledning af det ved indpode anførte Exempel, kunde vel en Gartner med Rette spørge: om det er mueligt at indpode en Kirsebærqvist paa et Blommetræ.⁸⁶

Den side 146 under Jo No. I, anførte Regel om Forskiellen af Ja og Jo, er bleven overtraadt No. 7, hvor det hedder: “Maae han

⁸⁵ Citeret efter Lomholt 1960, s. 232.

⁸⁶ F.T. Hurtigkarl [Peter Erasmus Müller]: Dansk Ordbog, udgiven under Videnskaberens Selskabs Bestyrelse. Bogstavet J, *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*, 10, 1810, s. 150f.

komme ind, Jo gierne.” Her maae svares Ja gierne, eller og der skulde spørges maae han ikke komme ind.⁸⁷

Men skal eksempler gengive virkeligheden korrekt? Ikke, hvis man spørger f.eks. *Den Danske Ordbogs* redaktion, som på en forespørgsel, om hvorvidt eksempler i *Den Danske Ordbog* hentede fra private hjemmesider på internettet er blevet efterprøvet med henblik på deres sandhedsværdi, svarede, at noget sådant var irrelevant, nemlig ud fra den tanke at eksemplers formål og funktion ene og alene består i det illustrative: De skal vise ordene i deres givne sammenhænge, uagtet om det indhold, de repræsenterer, er i overensstemmelse med virkeligheden eller ej.⁸⁸ Ud fra en moderne korpus-lingvistisk betragtning er eksempler altså nærmest hellige eller i hvert fald urørlige. Vi er her ikke enige hverken med Hurtigkarl, som ønsker eksemplerne i overensstemmelse med virkeligheden, eller med *Den Danske Ordbogs* redaktion, som mener, at noget sådant er ligegyldigt. Vores standpunkt er primært funderet i den moderne leksikografiske funktionslære, og ifølge denne er det afhængigt af ordbogens påtænkte funktioner, hvorvidt eksemplerne skal gengive virkeligheden rigtigt eller ej, eller om de overhovedet skal være autentiske eller selvlavede osv.

Der gives mange udmærkede eksempler i VSO, f.eks. under *Vandsøger* (“De saakaldte Vandsøgeres Spaakunster med den bekiendte kløftede pileqvist”) og *Vedtægt* (“For hver Kiøbstad og hvert Amt forfattes en Vedtægt, der bestemmer, hvad der er at ansee som bunden Næring”); ligesom der også gives mange mindre velvalgte, f.eks. ved *Vanrøgt* med følgende lidet sigende eksempel: “Ved Vanrøgt var der gået Koldbrand i dem”. At der kun gives så få eksempler som muligt,⁸⁹ kan ikke siges at gælde for hele værket. Måske gælder det de første par bind, men ikke de senere. Snarere er der i de senere bind for meget af det gode, idet ikke så få af eksemplerne er overflødige og ganske undværlige; se hertil også uddragene i slutningen af delkapitlet om betydningsangivelser tidligere i nærværende bidrag.

⁸⁷ Sst. s. 151f.

⁸⁸ Svar fra Kjeld Kristensen i e-mail af 28.10.2005 på spørgsmål fra Loránd-Levente Pálfi.

⁸⁹ Hurtigkarl, 6, 1810, s. 84.

Kildeangivelser

Det er lidt af en overdrivelse, når Lindegård Hjorth mener om VSO, at den “normalt ikke” oplyser “hvorfra dens sprogrøver stammer”.⁹⁰ At der ikke angives kilder til samtlige citater er rigtigt nok, men i princippet er den valgte regel efter vores mening forbilledlig. Dette princip blev tidligt fastlagt: “Hiemmel for et hvert Ord anføres ikke, undtagen ved gamle ikke almindelig bekiendte”.⁹¹ Indvendingen, om at det pga. den mangelfulde afhjemling skulle være “ganske uklart, hvilken sprogtilstand den [dvs. VSO] egentlig beskriver”,⁹² gælder i bedste fald kun, fordi ordbogen havde en så lang tilblivelseshistorie. VSO afhjemler ganske mange ord, mens mange andre eksempelsætninger er selvlavede. I de første bind henvises mest til Moth, men dog også til andre, se bl.a. artiklerne *Blaadigten* (med kildeangivelsen “D. Mag. II. 51.”), *Bælde* (kilde: “K. S. Skr[ifter] V. 133”), *Bældet* (kilde: Coldings “Etymol[ogicum] Lat[inum]”), *Bælgbærier* (kilde: “Vald[emars] S[jællandske] L[ov] II. 18.”), mens der i de senere bind henvises til alskens skrifter, se f.eks. *Vandsøger* (kilde: “D. Almeenlæsn. 1836 S. 165”) og *Vedtægt* (kilde: “Næringsloven af 1857 § 1”); se også de givne artikler i slutningen af delkapitlet om betydningsangivelser.

Fraseologi

Allerede den Langebek'ske plan, som findes genoptrykt i Chr. Molbechs ordbogshistorie, kan meddele os, at talemåder og ordsprog, “som enten have nogen sær Næthed og Ziirlighed i Dansken, eller nogen anden betydning end lige efter ordene, eller som tiene til at oplyse et Ord, som nogen kand tvivle paa, om det bruges i Dansken eller ei, eller om det bruges i den anførte Meening eller ei” skulle med i ordbogen. Denne idé blev bibeholdt i samtlige af de senere planer for VSO's udarbejdelse.

Ser man bort fra den besynderlige ros, som går ud på, at noget af det bedste ved VSO skulle være, at den “i ikke ringe grad har udnyttet Moths ordbogsværk”,⁹³ synes fraseologien at være det eneste, der er faldet i god jord hos eftertidens filologer: “Den største værdi ligger

⁹⁰ Lindegård Hjorth 1990, s. 28.

⁹¹ Ordbogsplan fremlagt af C.F. Jacobi 22.1.1777, citeret efter Lomholt 1960, s. 232.

⁹² Lindegård Hjorth 1990, s. 28.

⁹³ Sst. s. 29.

i, at den [dvs. VSO] medtager en del fraseologi”.⁹⁴ I begyndelsen af 1800-tallet så kritikerne anderledes på sagen. P.E. Müller syntes, at der var for mange eksempler:

At mange Exempler anføres, hvor kun et godt behøvedes, f. Ex. for at vise at Taalemaaden ‘gaa til’, betegner, at gaae hen til, især i en vis Hensigt eller Ærende, anføres ‘lad ham gaae til Døren for at see, hvem der banker. Han gik til en god Ven, for at raadføre sig. At gaae til Kongen, Øvrigheden, for at andrage sin Sag. At gaae til Bryllup, til Examen, til Forhør, til Giestebud, til Gudsbord, til Hove, til Hvil, til Skrifte. At gaae til Alters, til Borts, til Kroes, til Offers, til Sengs, til Torvs.’⁹⁵

Hertil vil vi mene, at Lindegård Hjorth ser det rigtigt. Problemet er imidlertid, at begge, dvs. såvel Lindegård Hjorth som P.E. Müller, mener, at en ordbog er en ordbog, dvs. de har begge en forestilling om, hvordan en eller anden idealtpe af en ordbog skal se ud. En sådan opfattelse er problematisk, for i virkeligheden findes der mange forskellige ordbøger til mange forskellige formål. Til hjælp ved reception behøver man ikke disse mange kollokationer, idiommer og eksempler, men til hjælp ved sprogproduktion behøver man dem altid. Og som vidensskatkammer eller som beskrivelse af sprogbugen er sådanne oplysninger en nødvendig del af en tilstræbt udtømmende leksikografisk fremstilling.

VSO er bedre end sit rygte

Videnskabernes Selskabs Ordbog er langt bedre end det rygte, som de første og også eneste virkelige anmeldelser fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet har grundlagt. Det er påfaldende, at alle senere leksikografiske og filologiske bidrag har accepteret det som en kendsgerning og til stadighed har gentaget, at VSO er af ringe lødighed. En grund til denne ukritiske overtagelse af den kendte dom kan være, at man ikke har foretaget konkrete analyser af indholdet af de enkelte ordbogsartikler i de otte bind. Til sammenligning findes der næsten en egen Samuel Johnson-filologi, og mængden af monografier og artikler om Adelungs ordbog er også overvældende;

⁹⁴ Sst. s. 29.

⁹⁵ Hurtigkarl, 6, 1810, s. 92.

i begge tilfælde findes der meget nøjagtige analyser af ordbøgernes konkrete indhold. Disse to ordbøger er som bekendt også blevet flittigt brugt af datiden og konsulteres stadig af nutidens lingvister og leksikografer. Men for indholdet i VSO har nutidens lingvister og leksikografer ikke vist nogen interesse. I hvor høj grad VSO overhovedet er blevet brugt som opslagsværk af ulærde efter offentliggørelsen af de enkelte bind er ikke kendt. Det var ellers krævet, at der skulle udarbejdes en ordbog også for ulærde i det nævnte brev skrevet af Høegh-Guldberg i 1776 med henvisning til kongens befaling og kronprinsens vilje. En omstændighed, der taler for at ordbogen næppe er blevet konsulteret ret ofte, kunne være tilstanden af det eksemplar, vi har brugt under udarbejdelsen af dette bidrag. De otte bind har, kan man formode ud fra påskriften på ryggen, stået i en større privat bogsamling eller på et offentligt bibliotek. Alle bindene var indtil vores brug uopskårrede og helt urørte på selve siderne. Der er ingen pletter eller mærker fra eventuelle interesserede brugere.

Vi skrev i indledningen, at vort bidrag ville gøre brug af den selektive historiografiske metode, dvs. en datidsimmanent men kritisk analyse forbundet med et ønske om at lære af historien. Den første del af løftet har vi delvis kunnet indfri. Der gives her for første gang nogensinde en nogenlunde retfærdig analyse af udvalgte ordbogsartikler fra VSO. Hermed være også sagt at der venter et stort og spændende arbejde for den eller de metaleksikografer, som i en egen monografi eller i en række artikler vil foretage en omfattende analyse af hele ordbogen, af ordbogsstrukturerne og af indholdet af artiklerne i alle bindene – både i forhold til de enkelte projektfaser, men også i forhold til de enkelte leksikografer, der har stået for de pågældende dele af værket.

Hvad den anden del af det indledende historiografiske løfte angår, kunne man ved første øjekast sige: Vi kan ikke lære så meget nyt, for mange af problemstillingerne er identiske med dem, vi ser i nutidens leksikografi. Men vi har fået nye argumenter for at fortsætte og uddybe den løbende diskussion af forholdet mellem lingvistik og leksikografi og ikke mindst valget af ordbogsfunktioner. VSO's historie viser, at det at være en kyndig lingvist ingenlunde medfører, at man også er en kyndig leksikograf. Tværtimod kan man se, at lingvister ofte tenderer til at tilsidesætte de behov, som ikke-lingvister har, når de rådspørger en ordbog. Når kongen krævede, at VSO skulle være for lærde og ulærde, var mange lingvister stemte for at prioritere de lærde og deres behov højest. I det hele taget kan man spørge, om et sådant krav

overhovedet kan opfyldes. Det blev på tilsvarende vis opstillet af Jacob Grimm ved udarbejdelsen af *Deutsches Wörterbuch*⁹⁶. Faderen kunne, skriver Jacob Grimm i indledningen til første bind, læse op for børnene, før de faldt i søvn, og moderen kunne lytte med. Resultatet, *Deutsches Wörterbuch*, er uden indskrænkninger blevet en ordbog for lærde, som intet barn hverken dengang eller i dag ville kunne forstå. Diskussionen føres videre i vor tid i forbindelse med bedømmelsen af *Den Danske Ordbog*, hvor Bergenholtz og Vrang mener at kunne påvise, at det er blevet en ordbog for lingvister.⁹⁷

VSO blev af kritikerne af bind I–III beskyldt for at være for lille; der er for få opslagsord. Denne kritik skal sættes i forhold til, at VSO er betydeligt større end samtidens ordbøger af Adelung og Molbech, begge med ca. 60.000 opslagsord. Dette tal er i nutidens diskussion om *Den Danske Ordbog* med dens ligeledes godt 60.000 opslagsord blevet fremhævet som næsten ideelt.⁹⁸ Antallet i VSO er betydeligt højere, nemlig ca. 87.000. En sådan ordbog – dog jo større desto bedre – ville dengang som i dag i højere grad end en mindre ordbog kunne være til hjælp for danske modersmålstalende til at løse problemer ved forståelse og produktion af danske tekster, eller som Høegh-Guldberg skrev det i sit brev af 28. november 1776: “vore egne derimod søge deri en Raadgiver, og finde sig derved Veie banet til at udtrykke sig bestemt og med Vished”.

SUMMARY

HENNING BERGENHOLTZ & LORÁND-LEVENTE PÁLFI: Denmark's first national dictionary – On The Royal Danish Academy of Science and Letters Dictionary I–VIII (1793–1905).

The Academy of Science and Letters Dictionary is undoubtedly the Danish dictionary that has had the longest (two centuries), most problematic genesis, and the one most characterised by personal intrigues. This contribution is the first ever to offer a reasonably impartial analysis of selected dictionary entries from the work in connection with a highly detailed review of what was decidedly the most complicated

⁹⁶ *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, 1–16 (in 32 Bänden), 1854–1960, Band 33: Quellenverzeichnis, 1971, Nachdruck, Stuttgart, 1984.

⁹⁷ Bergenholtz & Vrang, 13, 2006, s. 185–196.

⁹⁸ Trap-Jensen 2005, s. 189–198.

affair in the history of Danish lexicography. We make use of the selective historiographical method that critically selects particularly relevant data and reproduces them in a judgmental and evaluative framework, i.e. a temporally immanent yet critical analysis coupled with a desire to learn from history.

The King, i.e. in practice Ove Høegh-Guldberg, who, among other things, financed most of the work, had a clear idea of his target group: the dictionary was intended for the people and scientists – for scholars and laymen, quite simply for all Danes and only for Danes. Nevertheless, it turned out to be a dictionary primarily for scholars.

The work was criticised even before the publication of the first volume. The most prominent critic was Peter Erasmus Müller, who referred specifically to individual articles and entries. Since then, the specific criticism of the contents has never been reproduced or discussed and attention has solely been given to the fact that the dictionary was criticised, and was and remained criticizable in general. It is known – because everybody says so – that the dictionary is of little value and repeated without verification that it was the occasion of criticism. However, the Academy of Science and Letters Dictionary is far better than its reputation. Our contribution will show that the prevalent evaluation is not correct. This applies in particular when the criticism is not temporally immanent and is not immanent in relation to the dictionary's anticipated structure.